

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала:

здобувачка II курсу 07-241М групи
заочного відділення
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізація 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Загорняк А.Ю.

Керівник

доктор історичних наук,
професор Водотика С.Г.

Рецензент

кандидатка історичних наук,
доцентка Коновалова Г.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Джерельна база, історіографія та методологія дослідження	8
РОЗДІЛ 2. Стан та основні проблеми національної історичної пам'яті українців в часи російської агресії	20
РОЗДІЛ 3. Звільнення від російських радянських та імперських міфологем	32
РОЗДІЛ 4. Історична пам'ять українців у контексті європейських цінностей	42
РОЗДІЛ 5. Методика формування історичної пам'яті на уроках історії	51
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	69
ДОДАТКИ	75
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ.....	75
Додаток Б. Зацікавленість історією України. Січень 2023 р.....	77
Додаток В. Джерела інформації щодо історії України протягом року війни.....	78
Додаток Г. Джерела інформації щодо історії України протягом року війни.....	79
Додаток Д. Ставлення до перейменування в Україні міст, вулиць чи площ, названих на честь радянських діячів.....	80
Додаток Е. Ставлення до перейменування в Україні міст, вулиць чи площ, названих на честь російських діячів.....	81
Додаток Ж. Ставлення до засудження в Україні комуністичного тоталітарного режиму.....	82
Додаток И. Знання і ставлення до Богдана Хмельницького.....	83

Додаток К. Знання і ставлення до Володимира Леніна.....	84
Додаток Л. Динаміка ставлення громадян України до Й. Сталіна у % до всіх опитаних з 2012 по 2023 рр. (опитування Київського міжнародного інституту соціології).....	85
Додаток М. Порівняння позитивного ставлення до Й. Сталіна громадян Росії й України.....	86
Додаток Н. Оцінка ролі Помаранчевої революції в історії України.....	87
Додаток П. Оцінка ролі Революції Гідності в історії України.....	88
Додаток Р. Динаміка ставлення українців до вступу в НАТО.....	89

ВСТУП

Актуальність дослідження теми визначається роллю і значенням національної пам'яті українців як фактору боротьби українського народу за свободу і незалежність, за своє право на існування у війні з Росією. У цей час прискорився процес формування модерної української нації, причому історична пам'ять є однією з фундаментальних підвалин існування етносу.

Водночас сучасні соціологічні опитування щодо стану історичної пам'яті українців засвідчують чимало проблем як з точки зору позбавлення від російських міфів, так і з точки зору утвердження західних цивілізаційних основ української національної історичної пам'яті серед молоді. Очевидно, що середня освіта, яка у вирішальній мірі визначає зміст і характер історичної пам'яті, має чимало резервів і прогалин.

Мета дослідження зводиться до з'ясування змісту та характеру сучасного стану історичної пам'яті українського народу та методики її формування у шкільному курсі історії.

Дослідницькі завдання визначаються метою роботи:

- визначити специфіку використання матеріалів соціологічних опитувань як джерела вивчення сутності історичної пам'яті українців;
- виявити стан історіографії проблеми вивчення змісту колективної історичної пам'яті та методів її модернізації;
- з'ясувати методологію формування історичної пам'яті;
- проаналізувати специфіку національної історичної пам'яті українського народу в період російсько-української війни;
- розкрити зміст процесу звільнення свідомості українців від комуністичних та імперських міфологем;

- висвітлити утвердження європейських цінностей в колективних уявленнях українців щодо уроків минулого;
- охарактеризувати шляхи формування історичної пам'яті у шкільному курсі історії;
- розкрити потенціал позакласної навчально-виховної роботи як джерела формування модерної історичної пам'яті молодого покоління.

Об'єкт дослідження – історична пам'ять українського народу як підгрунття етнічної самоідентичності.

Предмет дослідження – особливості формування модерної історичної пам'яті у шкільному курсі історії в часи російсько-української війни.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом протистояння України агресії Росії з 2014 р. до теперішнього часу. Зазначимо, що для з'ясування специфіки формування історичної пам'яті у визначений період використані дані соціологічних опитувань і в попередні роки незалежності України.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у міжнародно визнаних кордонах 1991 р. за винятком тимчасово окупованих Росією територій.

Зв'язок роботи з науковими темами, планами та програмами визначається тим, що тема дослідження пов'язана з більшістю педагогічних та історичних дисциплін, передусім з методикою викладання фахових дисциплін у закладах загальної середньої освіти. Також магістерська робота безпосередньо пов'язана з ініціативною кафедральною науково-дослідною темою «Окупація та визволення Херсону: Антонівський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву». Все це відповідає вимогам кафедри історії, археології та методики викладання до написання магістерських дипломних проектів.

Наукова новизна зумовлена об'єктом, предметом і змістом магістерського дослідження. Зокрема, в роботі докладно проаналізовано відомості першого в Україні спеціального комплексного соціологічного опитування «Історична пам'ять» Київського міжнародного інституту соціології (січень 2023 р.), причому для коректного відтворення провідних тенденцій еволюції історичної пам'яті залучено результати соціологічних досліджень громадської думки українців провідних соціологічних інституцій (Інститут соціології Національної академії наук України, Центр Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучерова, Інститут стратегічних досліджень, Інститут національної пам'яті тощо) за 2014-2023 роки.

В процесі дослідження літератури виявлено, що попри певні успіхи в опрацюванні питань змісту і тенденцій еволюції історичної пам'яті українського народу чимало аспектів залишаються поза увагою дослідників. Зокрема, ефективність державної політики декомунізації та дерусифікації, готовність учительського корпусу до формування у учнів модерної національної історичної пам'яті.

При підготовці дослідження було опробовано низку методологічних і методичних прийомів вивчення історичної пам'яті з урахуванням особливостей опитування та коректного порівняння вікових, регіональних, освітніх і майнових груп респондентів.

Проведений аналіз дозволяє твердити, що сучасний стан історичної пам'яті характеризується низкою позитивних рис, насамперед абсолютною підтримкою стратегічного курсу на вступ до НАТО, ЄС та дистанціюванням від Росії як країни-терориста. Ці позитивні риси карколомно зросли в роки війни, але поки існують небезпеки часткового повернення російських міфологем у повоєнний час.

В роботі наголошується, що під час російської агресії українське суспільство швидко позбавляється комуністичних та імперських міфів на кшталт «братніх народів», всесвітнього значення перемоги СРСР над

нацистською Німеччиною, «Новоросії» тощо. Перед державою стоїть проблема своєчасного й аргументованого розвінчання новітніх інтерпретацій російської пропаганди, але найкращим аргументом в подоланні імперсько-комуністичних міфологем мають стати перемога України, входження України у євроатлантичний цивілізаційний простер, завершення створення модерної парадигми історії України.

У дослідженні підкреслюється, що останніми роками в історичній пам'яті українського народу зміцнюються європейські цінності. Водночас наведені матеріали чітко засвідчують, що для утвердження в історичній пам'яті адекватних уявлень з трагічних і героїчних сторінок минулого суспільству заважають ксенофобія, брак соціальної солідарності, патерналізм, неповага до права тощо. Очевидно, що для утвердження європейських цінностей необхідні час і їх реалізація в житті України.

У дипломному проекті поданий перелік тем і сюжетів, які відіграють визначальну роль у формуванні модерної історичної пам'яті та формулюванні рекомендацій щодо їх відповідного вивчення.

Практичне значення дослідження. Результати проведеного дослідження мають практичну цінність для викладання курсу історії України у закладах загальної середньої та передвищої фахової освіти. Може бути застосована як історико-фактична частина для конкретизації відповідних тем історії України, так і методична частина з рекомендаціями відносно шкільних дослідницьких проектів та способів їх презентації на уроках історії.

Апробація результатів роботи проведена у процесі доповідей на семінарських заняттях.

Структура роботи обумовлена метою і дослідницькими завданнями. Кваліфікаційна робота складається із вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельна база дослідження складається з результатів соціологічних досліджень, що і визначає специфіку дипломного проекту.

Матеріали соціологічних досліджень як історичне джерело останнім часом стали використовуватися в історичних працях. Скажімо, одним з перших дані соціологічних опитувань використав у своїх роботах «Страсті за націоналізмом. Історичні есе» (2004) і «Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад» (2011) відомий львівський історик Ярослав Грицак [24, 25]. Ці відомості щодо залучення найбільш контраверсійних питань історії України – УПА, С. Бандери, ОУН тощо.

В українському джерелознавстві матеріали соціологічних обстежень закономірно виділяються в окрему групу писемних джерел [30, с. 486]. Така класифікація зумовлена передусім найбільш суттєвою спільною ознакою. Йдеться про наявність у джерелах найбільш виразних рис, їх повторюваність, виявлення особливостей і типових рис. Саме це зумовлює відповідні методи виявлення, відбору і групування, подальшого опрацювання і дослідження, зовнішньої і внутрішньої критики, виявлення достовірної частини для подальшого використання.

Наголосимо, що виділення матеріалів соціологічних досліджень в окрему групу, їх опрацювання і використання у власне історичному дослідженні базується на загальнонаукових принципах наукової об'єктивності, історизму, взаємодії з освітніми і дослідницькими завданнями.

Зазначимо, що соціологічні дослідження мають на меті отримати достовірні відомості щодо соціальних феноменів, причому за останнє сторіччя завдяки науково обґрунтованій системі процедур і наявності

кваліфікованих колективів соціологів відповідні відомості широко використовуються політиками, ЗМІ (саме з їх повідомлень суспільство дізнається про наслідки соціологічних досліджень), у виборчому процесі (скажімо, екзит-поли у процесі виборів), при визначенні владою більшості аспектів практичної політики (так, дослідження бюджетів громадян дозволяє визначити структуру доходів і витрат населення) тощо. Про дієвість соціологічних досліджень свідчить їх використання такими практичними інституціями як бізнес, розвідка, політичні партії тощо.

У нашому дослідженні використано переважно прикладні (спрямовані на вивчення конкретних проблем) за метою, експрес-дослідження за тривалістю, пошукові й аналітичні за глибиною аналізу дослідження. Важливим є використання різних форм вибіркового опитування, для збору та первинного аналізу яких застосовуються сучасні комп'ютерні методики [19].

Спеціалісти-джерелознавці звертають увагу на кілька важливих особливостей матеріалів соціологічних досліджень як історичного джерела, причому їх врахування власне складає методику їх використання в роботі [30, с. 386-388]. По-перше, соціологи в процесі проведення досліджень цілеспрямовано проводять вивчення певних проблем і накопичують відповідний матеріал. Тому об'єктивність цих матеріалів у вирішальній мірі залежить від професіоналізму соціологів. Відповідно до аналізу опитування залучають лише авторитетні соціологічні інституції, які проводять якісні наукові дослідження. Прикладом може бути Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, науковим директором якого є відомий політолог та історик Олексій Гарань. Його наукова компетентність і прихильність демократичним цінностям загально визнані громадськістю і колегами України і Заходу [22]. До речі, деякі опитування кваліфіковано й неупереджено проаналізував сам професор у своїх публікаціях,

прیدіливши особливої уваги Євромайдану як каталізатору змін в історичній пам'яті та утвердженні європейських цінностей [23]. Результати опитування населення України саме цим Фондом стали основою джерельної бази магістерського дослідження.

По-друге, матеріали соціологічних досліджень складаються з двох частин – первинної, безпосередні матеріали дослідження, і вторинної, аналітичної. Авторами аналітики є соціологи. Вона набуває вигляду звітів, статей, монографій тощо [12]. У нашій роботі використано лише матеріали першої частини (первинні підсумки опитувань) у вигляді таблиць, графіків, карт тощо. Вони містять суто математичні підрахунки інтерв'ю та опитувань у розрізі України в цілому, регіонів, віку, мови спілкування, освіти, рівня добробуту тощо.

Ці відомості фактично є первинною інформацією і саме на її основі проводилося дипломне дослідження. Для верифікації відомостей і розуміння не лише статички, але й динаміки складових історичної пам'яті залучалися відомості інших опитувань за інституцією проведення, іншими опитуваннями тощо. Це дозволило в максимальній мірі об'єктивізувати соціологічну статистику і виявити тенденції змін, а також корегувати випадковості у настроях населення, пов'язані з поверховим впливом якихось випадкових факторів щодо змісту пам'яті подій (наприклад, президентські вибори).

Більш докладну увагу звернемо на роботу «Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України» [12]. Це фактично перше спеціальне системне опитування було проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики з метою вивчення думок і поглядів населення України щодо сприйняття історії та оцінки уявлень про історичні постаті та події. Наголосимо, що більшість використаних в роботі опитувань проводилася за бюджетні кошти, а на грантові кошти іноземних державних і громадських інституцій країн

Заходу (США, Великобританії, Канади, Нідерландів тощо). Наявність вітчизняного і міжнародного ринків послуг соціологічних досліджень і конкуренція інституцій є гарантією якості проведення опитувань.

Це опитування проходило 19-27 січня 2023 р. телефоном. Репрезентативна щодо всього дорослого населення вибірка складала 2004 чоловік з максимальною статистичною похибкою у 2,2%. Опитані за соціально-демографічними характеристиками мали такі риси: 55% чоловіків і 45% жінок, 16% особи віком 18-29 років, 20% 30-39 років тощо. За місцем проживання до початку повномасштабної російської агресії на Заході України (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області) проживали 27%, у Центрі (м. Київ, Київська, Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області) – 35%, на Півдні (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), причому в окупованих до 2014 р. опитували також мешканців Криму – 25% і на Сході (Харківська та неокуповані частини Донецької і Луганської областей) – 13% [12].

Загальновідомо, що в силу історичних причин суттєве значення для формування історичної пам'яті в Україні мають регіональні відмінності і Захід в цілому є більш патріотичним і проєвропейським. Не викликає сумніву і значення вікового фактору, оскільки практично всі мешканці до 48 років отримали освіту вже в незалежній Україні. Також вплив на позицію громадян має їх майновий стан чи успішність, рівень освіти, проживання в селі чи у місті. Серед опитаних, згідно з їхньою самооцінкою, 24% можуть вважатися достатньо заможними (можуть купувати ревні дорогі речі і задовольнити більшість інших бажань), до середньої верстви віднесли себе 36% (забезпечені їжею, одягом та роблять невеликі заощадження), 30% вважають себе відносно бідними (не мають проблем лише з їжею) та 7% є абсолютно бідними (не мають достатньо коштів на їжу).

Не менш показовим є той факт, що 11% опитаних змінили місце проживання внаслідок війни, 15% після 24 лютого 2023 р. покидали свої домівки, але вже повернулися, тобто 75% не покидали свої хати. Сільські мешканці, які зазвичай менше залучені до інформаційних каналів, склали 34% і, відповідно, 66% - містяни. Щодо освіти, то розподіл виглядає наступним чином – початкову або неповну середню освіту мали 4% (чимала частина для XXI ст.), 11% - повну загальну середню освіту, 37% мали середню спеціальну і професійно-технічну освіту (ПТУ, коледж) і майже половина або 47% мали базову або повну вищу освіту (бакалавр, спеціаліст, магістр, науковий ступінь) [12].

Отже, така науково обґрунтована вибірка дозволяє зробити коректні виміри історичної пам'яті і, по-друге, це типова картина усіх залучених опитувань. Це дозволяє у подальшому не надавати таку докладну інформацію щодо організації опитувань і характеристики респондентів.

Щодо змісту опитування «Історична пам'ять». Це спеціалізоване дослідження було спрямоване на з'ясування низки відповідних питань – інтерес до історії України, в тому числі джерела отримання інформації, ставлення до окремих історичних постатей (М. Грушевський, Данило Галицький, Ярослав Мудрий, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, П. Скоропадський, І. Мазепа, А. Шептицький, О. Теліга, С. Бандера, Н. Махно, Р. Шухевич, С. Петлюра, М. Хрущов, В. Ленін, Й. Сталін тощо), до подій в історії України (Хмельниччина, Національно-визвольні змагання 1917-1920 рр., індустріалізація, Голодомор 1932-1933 рр., боротьба ОУН-УПА, входження Криму до складу УРСР, Помаранчева революція, Революція Гідності тощо), до державної політики у сфері формування історичної пам'яті, до інших народів, вплив російської агресії на погляди на національну історію тощо [12]. Це опитування фактично стало першим щодо змісту історичної пам'яті. Станом на січень 2023 р. воно є цінним джерелом і має бути постійним.

У магістерській роботі також використані інші опитування для з'ясування окремих аспектів проблеми за 2014-2023 рр. Зокрема, це вкрай інформативне для розуміння поступу історичної пам'яті опитування «Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією», проведене у березні 2023 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центром Разумкова [15]. Це опитування з'ясувало найбільш важливі для свідомості людей події, найбільші травми і героїчні вчинки, які держави нам найбільше допомагають, хто з українських діячів є символом спротиву, порівняння Путіна і Гітлера, вразливість до російської пропаганди тощо. Також можна згадати спеціальні опитування «Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією» 2022 р. [18], «День перемоги і його місце в історичній пам'яті українців» 2020 р. [3] і 22-27 квітня 2021 р. [15], «Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії» 13-21 грудня 2022 р. [11].

Необхідні для вивчення національної пам'яті відомості також були виявлені і в регулярних звичайних дослідженнях громадської думки – «Громадська думка і сучасна політична ситуація в Україні за результатами соціологічних опитувань» [2], «Україна обирає Європейський Союз, особливо молодь» [16], «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну» [5] тощо. Подібні опитування під різними назвами проводяться декілька разів на рік.

Підсумовуючи сюжет про джерельну базу дослідження, зазначимо, що основним джерелом інформації стали матеріали як спеціальних, так і загальних (спрямованих на з'ясування настроїв людей) соціологічних опитувань. Ці опитування проводяться на науковій і випробуваній часом методиці, постійно оновлюються у відповідності з поступом соціального знання. Світова й вітчизняна історіографія обґрунтовано вважає масив соціологічних досліджень в

цілому достовірним та об'єктивним історичним джерелом. Використані в роботі матеріали соціологічних досліджень, проведені авторитетними і визнаними в світі науково-дослідними інституціями, адекватно, достовірно та інформативно відображають практично всі основні аспекти історичної національної пам'яті українського народу. Все це дозволяє об'єктивно реконструювати формування української історичної пам'яті в період 2014-2023 рр.

Історіографічний огляд доцільно побудувати згідно структури використаної літератури. Її варто поділити на дві групи – узагальнюючі праці та роботи з конкретних аспектів проблеми або основну і допоміжну (спеціальну).

Серед узагальнюючих досліджень для висвітлення теоретичних сюжетів була використана колективна монографія «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід», підготовлена під керівництвом відомого дослідника професора Юрія Шаповала в Інституті політичних і етносоціальних досліджень імені Івана Кураса Національної Академії наук України [34]. У монографії відображена більшість проблем формування історичної пам'яті станом до Євромайдану і російсько-української війни – зміст і особливості категорії «історична пам'ять», теорія і практика формування історичної пам'яті та значення шкільних підручників у цьому процесі, взаємодія історичної науки і громадської думки в осягненні минулого, вплив міфологічності суспільної свідомості на історичну пам'ять.

Важливе значення для підготовки праці мали праці В. Масненка про структуру історичної пам'яті, зокрема нелінійний взаємозв'язок між науковим і народним (національним) шарами пам'яті, аналіз реального і міфічного в уявленнях народу, роль історичної пам'яті як фундаменту національної свідомості, вплив російської агресії на історичну пам'ять і національну свідомість [35, 36, 37].

У магістерській роботі враховано чимало положень з праць відомого львівського історика професора Ярослава Грицака. В першу чергу це положення його синтетичної праці з вузлових проблем історії України і зокрема роль історичної пам'яті у формуванні модерної української нації [26, с. 100; 27]. Також були використані дописи професора щодо історичної пам'яті про Голодомор, УПА, Голокост, про особливості динаміки національної пам'яті [24, с. 65-94, 251-260, 261-278].

Деякі риси специфіки історичної пам'яті мешканців Південної України у контексті загальноукраїнських і європейських тенденцій висвітлив миколаївський дослідник Ю. Котляр [32]. Значним навчальним та освітнім потенціалом відзначаються положення викладених в Youtube лекційні курси та окремі відео, зокрема щодо феномену історичної пам'яті та її ролі в системі суспільних цінностей, взаємозв'язок етнічної самоідентифікації та історичної пам'яті, специфіка декомунізації в Північному Причорномор'ї [32, 44].

Отже, у вітчизняній літературі є низка історіографічних оглядів та відповідні сюжети з проблем історичної пам'яті. При цьому серед подібних студій слід звернути увагу на наявність досить критичних оцінок доробку вітчизняних праць щодо питань з формування історичної пам'яті та історичної політики взагалі у працях контраверсійного історика Г. Касьянова, що дозволяє більш критично оцінити процес формування історичної пам'яті. Зазначимо, що найбільш переконливий розбір методологічних недоречностей у поглядах Г. Касьянова оприлюднено на сторінках «Українського історичного журналу» у викладі К. Галушки [21].

В цілому залучена до магістерського дослідження література дозволяє створити достатньо надійну основу для дослідження проблеми формування історичної пам'яті. Природно, що література не відображає зміни в уявленнях українців про історію після початку

повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 р. Тому відповідне дослідження, спираючись на існуючий історіографічний доробок, має ґрунтуватись на науковому використанні джерел при застосуванні сучасного методологічного і методичного інструментарію.

Методологія дослідження передусім стосується чіткого розуміння категоріального апарату. Так, феномен історичної пам'яті наразі вивчають історія, соціологія, політологія, етнологія тощо, тобто це міждисциплінарний науковий напрямок дослідження. Сьогодні можна вести мову про появу певної субдисципліни на межі кількох традиційних гуманітарних наук.

Для історії історична пам'ять це актуалізована суспільна свідомість, яка віддзеркалює сутність знань і уявлень про минуле у координатах сучасного і майбутнього.

Ознайомлення з матеріалами соціологічних досліджень дозволяє в цілому погодитись з класифікацією історичної пам'яті професора В. Масненка з виділенням ознак, форм і рівнів історичної пам'яті [35], які можна представити таким чином:

1. Для сучасників, свідків і учасників подій характерна безпосередня або коротка історична пам'ять. Цим пояснюються не завжди адекватні оцінки даних опитувань навіть щодо недавніх подій;
2. Суспільні міфи і легенди, що передаються усно, через ЗМІ, мистецтво тощо, зумовлюють наявність міфологічної пам'яті (типичним прикладом є радянські та імперські міфи);
3. Пересічним громадянам притаманна постійно поновлювальна історична пам'ять, яка зумовлена, за нашим переконанням, пануючою суспільно-політичною атмосферою, ідеологією;
4. Нарешті, існує наукова історична пам'ять. Її носіями є частина істориків, патріотично налаштована інтелігенція, кваліфіковані робітники. Це і є, власне, історична наука.

Інакше кажучи, для історичного дослідження доцільно виділяти два типи історичної пам'яті – міфологічний та науковий (науково-історичний). Причому в суспільстві завжди панує перший міфологічний тип пам'яті. Безумовно, історична наука та історична пам'ять взаємопов'язані. Разом з тим історична наука та історична пам'ять об'єктивно є різними формами розуміння та усвідомлення минулого. Але вони постійно взаємно впливають.

Історична наука та освіта не можуть дати більшості суспільства абсолютні знання з усіх питань національної пам'яті, але можуть і мають формувати історичну свідомість, історичне мислення, культуру сприйняття дійсності з урахуванням історичного досвіду. Скажімо, більшість громадян і еліти України до 24 лютого 2022 р. не вірили у широкомасштабне вторгнення Росії. Дійсно, нормальна людина не хоче і не вірить у можливість війни, але неспровоковані напади Московії-Росії на Україну були неодноразово [20], у 2014 р. було вторгнення до Криму і на Донбас, врешті війна тривала вісім років. Лише люди з пов'язкою на очах і затичкою у вухах могли виключати реальність широкомасштабного вторгнення Росії. Іншими словами суспільство має розуміти історію, робити висновки і відповідним чином діяти. І саме у такий спосіб історична наука та освіта мають впливати на історичну пам'ять.

Історична пам'ять, і це одна з її суттєвих рис, ідентифікує людину чи суспільство з певною культурою і етносом через оцінку досвіду взаємодії з «іншими», формулює уявлення про відповідне місце в історії.

Природно, що історична пам'ять консервує, закріплює минуле та утруднює зміни, полегшує політичні маніпуляції виборцями за допомогою застарілих цінностей. Це за Я. Грицаком, «утруднює подолання минулого і запровадження нового» [27, с. 14-15]. Проте цю рису не слід демонізувати, оскільки, по-перше, консерватизм дозволяє зберегти надбаня минулого (скажімо, уявлення про окремішність

українців від росіян протягом 350-літньої русифікації від Переяславської ради до Помаранчевої революції. По-друге, традиційні цінності є запобіжником від згубних реформ влади (від, скажімо, намірів більшовиків запровадити комуни до прагнень деяких сучасних можновладців відмінити гроші готівкою). Нарешті, традиційні цінності народжуються у певний час і у певний час зникають.

Більш суттєвою вадою історичної пам'яті є те, що вона може неповно чи навіть неадекватно оцінювати події минулого, причому зміни оцінок можуть бути швидкими і несподіваними. Відповідні зміни обумовлені в першу чергу соціально-політичними суспільними потребами. Скажімо, необхідність збереження України як такої і перемоги над Росією після повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 р. призвели до переміни у ставленні українців до НАТО і ЄС.

При аналізі стану сучасної історичної пам'яті слід враховувати існування трьох її моделей, які вірно підмітила Н. Яковенко, - романтичної козацької, рештки народницького уявлення про історію як боротьбу східних слов'ян, передусім українців, за православ'я і соціальну справедливість та національної, осердям якої є культ ОУН-УПА [42, с. 119-121]. Слід також враховувати поширення, принаймні до 2022 р., русофільських і малоросійських інтерпретацій національної історії як залишку 350-річної русифікації і сучасної московської пропаганди.

Ці основні положення накладаються на регіональні об'єктивні історико-географічні відмінності історичної пам'яті (соціологічні опитування виділяють Захід, Центр, Південь і Схід). Процес формування модерної історичної пам'яті і подолання концептуальних і регіональних відмінностей почався у 1991 р., прискорився після Євромайдану і набув небачених темпів після 24 лютого 2022 р. Проте рештки розмаїття

поглядів, особливо в регіональному вимірі, до сьогодні впливають на історичну пам'ять.

При вивченні історичної пам'яті слід враховувати, що історична наука впливає на зміст і характер історичної пам'яті через відповідні історичну політику та історичну освіту. Водночас історична пам'ять є одним з джерел самої історичної науки для відповідного корегування і впливу на неї. І цей процес є безперервним. У такий спосіб історична пам'ять і історична наука модернізуються і через настрої суспільства впливають на перебіг історичних подій. Така залежність доволі рельєфно проглядається в подіях російсько-української війни, зокрема під час повномасштабного російського вторгнення.

Все це не може заперечувати того, що в історичній пам'яті переважає і буде переважати міфічна складова, про що одноголосно говорять всі дослідники [33, 38, 39, 41]. Дійсно, міфічне мислення здатне до узагальнень, класифікації і логічного аналізу, а міф є автономною символічною формою культури (поряд з мовою і мистецтвом), способом моделювання оточуючого світу. Наука не може витиснути міф внаслідок особливостей людського мислення, що дозволяє за допомогою міфів перетворити історію на ідеологію. Це чітко простежується в радянські часи, коли численні більшовицькі міфи (про «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», «Велику Вітчизняну війну» тощо) фактично перетворили радянську історіографію в частину комуністичної ідеології.

Все це означає, що історична пам'ять у кожний період історії народу і держави є поєднанням наукового, раціонального та міфічного, ірраціонального. Це продемонстрували й дані соціології в такій царині як оцінка ролі демократії, бачення своєї участі.

Підсумовуючи зазначимо, що застосований в роботі методологічний інструментарій достатньо апробований і враховує всі основні методологічні аспекти вивчення змін історичної пам'яті в роки російсько-української війни. Це дозволяє об'єктивно, науково коректно

дослідити формування історичної пам'яті на основі матеріалів соціологічних досліджень.

РОЗДІЛ 2

СТАН ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПAM'ЯТІ УКРАЇНЦІВ В ЧАСИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Опитування стану історичної пам'яті в першу чергу засвідчує жвавий інтерес дорослого населення України до історії України. Так, соціологічне опитування «Історична пам'ять», проведене у січні 2023 р., показує, що 25% громадян проявляє надзвичайний інтерес до історії України, 54% заявили про помірне чи радше високе зацікавлення, 17% вважають свій інтерес невисоким. При цьому тих, хто зовсім не цікавиться історією України не виявилось, хоча 3% не змогли дати якусь відповідь. За шкалою від 1 («зовсім не цікавляться») до 10 («надзвичайно цікавляться») середній бал складає 7,6 з 10, що не свідчить про підвищене значення історії України в сучасній ситуації [12].

Більш докладна картина інтересу громадян до історії України подана у додатку Б магістерської роботи. Варто розпочати аналіз з вікових груп. Так, серед виділених соціологами вікових груп дорослого населення України (від 18 до 70 років з десятилітнім інтервалом – 18-29, 30-39 тощо) найбільший інтерес до історії виявили люди 60-69 років. Середній бал 8 з 10 є найбільшим серед всієї вибірки. Далі йдуть 70 років і 50-59 років (7,9 балів), 40-49 років (7,8 балів), 30-39 років (7,2

бали) і 18-29 років (7,1 бали) при середньому показнику по всім віковим категоріям 7,6 бали. Вірність такого становища підтверджують й інші показники. Так, «надзвичайну зацікавленість» в історії України серед осіб 60-69 років виявили 37%, по 35% серед вікових груп 70 років та 50-59 років, а ось серед молоді 18-29 років лише 7% [Додаток Б].

Наведені дані дозволяють висловити наступні думки. По-перше, саме такий віковий розподіл зумовлений об'єктивними чинниками обставин вікових особливостей – молоді люди 18-29 років нещодавно закінчили навчання уже в незалежній Україні і сформували в цілому своє ставлення до ключових аспектів вітчизняної історії на підставі отриманих знань. До того ж, значна частина молоді ще продовжує навчання, робить кар'єру, одружується тощо. Молодь більше цікавлять «молоді» речі і явища, скажімо смартфони, естрада, клуби тощо. А от покоління 60-69 років стикається порівняно зі звичними уявленнями про історію з величезним масивом нової інформації, у великій мірі контраверсійною для них, скажімо щодо долі України у Другій світовій війні чи концепту українофобії росіян. Значна частина цієї вікової групи вже на пенсії, мають вдосталь часу (це стосується містян) для перегляду ЗМІ, читання та спілкування і відповідно цікавляться історією України, особливо «новими» для них (здобувачів радянської освіти) відомостями.

По-друге, авторам і творцям українського історичного контенту слід врахувати особливості вікової групи 60-69 років і відповідним чином корегувати форму і зміст свого продукту (проблематика, доступність, зрозуміла мова, науково-популярна форма викладу, навіть розмір шрифту) [див. 20, 26, 27].

Наступний аналіз стосується груп за освітою. Ситуація з трьома групами респондентів за освітою – середня, середня спеціальна і вища – виглядає доволі прогнозованою і цілком зрозумілою. Чим вище рівень освіти, тим більше зацікавленість історією України і здатність досягнути тренди формування національної історичної пам'яті, тим вище

суспільно-політична активність. Так, якщо в групі із загальною середньою освітою бал за зацікавленість становить 7,5, а «високу зацікавленість» виявили 40%, то у групі з вищою освітою відповідно 7,7 і 68%. Цілком природним виглядає й те, що група із середньою спеціальною освітою знаходиться посередині – середній бал зацікавленості склав 7,6, а «високу зацікавленість» щодо історії України виявили 49% [див. додаток Б].

Звернемо увагу на таку невтїшну для історичної науки обставину. Несподіваним виглядає те, що в групі «надзвичайно зацікавлених історією» спостерігається «перевернута піраміда» - найбільше таких осіб із загальною середньою освітою (30%) і найменше серед респондентів з вищою освітою (20%) [див. додаток Б]. Зазначимо, що це є ще одним камінцем в город творців історичного інформаційного продукту – особи з вищою освітою, очевидно, мають претензії до якості історичних студій. Дослідження не дає відповіді на сутність цих претензій, але це питання варте додаткової уваги. Адже особи з вищою освітою складають суспільно активну частину суспільства і без суттєвого впливу на них не варто сподіватися на бажаний темп формування модерної історичної пам'яті.

Проаналізуємо групи за майновим становищем. Відразу зазначимо, що подібні претензії до якості історичної інформаційної продукції вочевидь мають респонденти груп із середнім і високим статком. Так, серед бідних громадян бал зацікавленості історією України складає 7,8, а група «надзвичайно зацікавлених» становить 32%. Відповідні цифри серед середніх і заможних прошарків дорівнюють відповідно 7,5 і 22% та 7,5 і 19% [див. додаток Б]. Небезпека такої ситуації полягає в тому, що саме ці категорії громадян гривнею підтримують історію і, очевидно, за можливістю певного вибору далеко не в бажаних масштабах обирають історію.

Щодо бідних громадян, то інтерес цієї групи до історії можна пояснити тим, що в сучасній Україні в цю категорію попали вчителі, викладачі вишів, бібліотекари та інші верстви гуманітарної інтелігенції. В осяйному майбутньому їхні статки у кращому випадку несуттєво скоротяться, але інтерес до історії має зберегтися і владі варто надавати підтримку виданню історичної літератури.

Цю тенденцію підтверджує й ситуація з мешканцями міст і сіл. На перший погляд є дивним, що мешканці сільської місцевості більше цікавляться історією України. Вже звичні цифри інтересу до історії за 10-бальною шкалою складають 7,7 і 28% селян входять до групи «надзвичайно зацікавлених». Відповідні цифри щодо міського населення дорівнюють 7,6 і 23% [див. додаток Б]. Інакше кажучи, у більш інформаційно насиченому міському просторі історичні продукти не завжди виграють серед інших сегментів. Ця конкуренція буде з часом лише посилюватися й історикам та владі слід належним чином готувати відповідь.

Регіональний поділ опитаних завжди викликає підвищений інтерес з огляду на особливості історичних розвитку і поділу України й українського народу (згадаємо тези рашистів про дві чи три України). Очікувано, що Захід закономірно знаходиться в авангарді – 7,7 балів інтересу до історії, 15% незацікавлених, 58% мають високу зацікавленість і 24% є надзвичайно зацікавленими. Також очікуваним є останнє місце Сходу (це, за опитуванням, Донбас) через силу русифікації, активної російської пропаганди, у значній мірі люмпенської психології, беззубої політики влади щодо проросійських елементів тощо. У цьому регіоні інтерес до історії складає 7,4 бали (найнижчий показник серед всіх виділених груп опитування), 19% не виявляють інтересу, 2% геть не цікавляться і 5% взагалі відмовились відповідати (це знов таки найвищий від'ємний показник) [див. додаток Б]. З безумовно позитивного є те, що Центр і Південь суттєво наближаються

до Заходу, що чітко свідчить про єднання України на патріотичних позиціях, на позиціях формування модерної національної історичної пам'яті. Так, на Півдні (в цей регіон входить і Херсонщина) середній бал зацікавленості історією складає 7,7 бали, що перевищує середній український показник у 7,6. Високу міру зацікавленості виявили 51% і надзвичайно високу 28%. Хоча не цікавляться історією 20%, що є високим показником і негативним [див. додаток Б]. Ще раз наголосимо, що в питаннях зацікавленості вивченням історії України відбувається регіональна консолідація українського народу. Це є дуже позитивним, причому вирішальне значення в цьому має період після Євромайдану і час російсько-української війни.

Опитування «Історична пам'ять» з'ясувало зміни інтересу до історії України серед респондентів за останні 10 років і за останній рік за статтю, віком, освітою і самооцінкою фінансового становища. Так, за останні 10 років 68% опитаних і за останній рік 69% заявили про значне і просто зростання інтересу до історії України. Водночас 7% і 5% в обох випадках фактично перестали цікавитися історією України [12, с. 8].

Очевидно, це відображає посилення диференціації населення України на три групи – патріоти, малороси і прихильники «руського мира». Більшість громадян визначились зі своєю самоідентифікацією приналежності до української нації, причому це відбулося за рахунок малоросів, яких позначають мемом «какая разница». Прихильники «руського мира» розкололися – менша частина остаточно утвердилась у своїй приналежності до Росії, до ворогів України, а більша частина зайняла вичікувальну позицію і готова доєднатись до переможців у війні.

Так, інтерес до історії України виріс в усіх виділених соціологами категоріях. Звернемо увагу на найбільш важливі для нашого дослідження категорії. Наприклад, серед вікових груп найбільший приріст у категорії «значно зріс» перед веде група 60-69 років (+48% за

10 років і 53% за рік), далі йдуть респонденти 40-49 і 50-59 років (+40% за 10 років), а от молодь (+35% за 10 років) не дуже поспішають збільшувати свої знання з історії України. Серед груп за освітою найбільше зростання інтересу показали громадяни з вищою освітою (+39% за 10 років і 42% за останній рік). Серед майнових груп найбільше зростання у бідних - +41% за 10 років і 49% за рік. У регіональному вимірі підтверджуються передові позиції Заходу (+41% за 10 років і 47% за рік), різке прискорення Півдня (+41% за 10 років і 51% за рік) і традиційне відставання Сходу як «батьківщини ватників» (+13% за десять років і 10% за рік) [12, с. 9].

У питанні про зміну інтересу до історії України звернемо увагу на виділені групи респондентів тимчасово переміщених осіб (ТПО) в умовах війни Росії проти України і тих, хто виїжджав і повернувся на місце постійного проживання. Серед них найбільше зріс інтерес до історії України серед ТПО (+44% за 10 років і 47% за рік), а у колишніх ТПО на 36% і 51% відповідно [12, с. 9].

Отже, аналізи змін інтересу до історії України демонструє зростання патріотизму, консолідацію України і водночас продовження перебування під істотним впливом «руського мира» Донбасу на фоні значного зменшення «ватників».

Принципове значення для розуміння специфіки шляхів формування модерної історичної пам'яті має аналіз ресурсів вивчення історії України.

Ресурси ці характерні для інформаційного суспільства, що зайвий раз підкреслює фактичну належність України до західної цивілізації. Водночас опитування не підтвердило деякі стереотипи, притаманні теоретикам деджиталізації.

Отже, основними ресурсами отримання інформації з вітчизняної історії є відео на YouTube – для 53% опитаних, соцмережі (Tik Tok, Instagram, Telegram-канали) – 37%, телепередачі – 35%, книги – 29%,

аудіоресурси (радіо, подкасти) – 14%, періодика (офлайн, онлайн) – 14%, інші інтернет джерела (вікіпедія тощо) – 7%, онлайн курси – 5%, особисте спілкування – 1% [12, с. 10]. Варто зазначити, що така картина відображає ситуацію повномасштабного російського вторгнення – переміщення мільйонів осіб, матеріальні та побутові труднощі, проблеми з електрикою й інтернетом, фактичної монополії виконавчої влади на телебачення тощо.

Визначимо найбільш важливі риси вище наведеної картинки, які мають враховувати керівники історичної й інформаційної політики, історики, виробники історичного контенту. По-перше, YouTube все більше визначає інформаційний простір, в тому числі як джерело формування історичної пам'яті. І ця тенденція буде посилюватися, хоча повністю витіснити інші джерела він не зможе. YouTube зростає в умовах гострої конкуренції та збільшує свою аудиторію за рахунок якості. Тому для позитивного впливу на суспільну свідомість потрібний якісний продукт, що забезпечать лише ресурси і конкуренція. Такий підхід дозволить залучити професійних спеціалістів, підготовлених авторів, зокрема істориків, з відповідними якостями – дикція, знання, вміння викладати складні проблеми зрозумілою масам мовою, зовнішній вигляд тощо.

Така ж ситуація з соцмережами. Це джерело має ще більшу конкуренцію і тому вимоги до них ще більші. Наголос в них слід робити на авторському продукті. Підбір, підготовка і мотивація таких авторів має стати важливим напрямком роботи усіх творців відповідного контенту.

Складна ситуація склалась в телебаченні в роки війни. Воно остаточно перетворилось на знаряддя політичних маніпуляцій з олігархічним підґрунтям. Очевидно, що виходом є створення суспільного телеканалу на кшталт англійського BBC із залученням бюджетних коштів і керівництвом з громадськості. Тим більше, що

кращі телевізійні програми можна використовувати на YouTube, соцмережах тощо.

Книги і періодика закономірно втрачають свій вплив, але здаватися не збираються і навіть за допомогою інтернету традиційна друкована продукція отримала своєрідне «друге дихання». І знов таки витримати конкуренцію «друковане слово» може лише за рахунок якості, що потребує значних коштів. На самоокупність сподіватись не варто через високу собівартість друку, пристойні гонорари для авторів, невисоку купівельну спроможність прихильників друкованої продукції. До видавничої справи необхідно залучати іноземні гроші, в тому числі на рахунок не лише грантів, але й видання українських авторів іноземними мовами.

Нарешті, ще одне спостереження. Особисте спілкування, яке у традиційному суспільстві відіграє провідну роль у формуванні історичної пам'яті, у даному вимірі зійшло практично нанівець. Це об'єктивне явище (малі сім'ї, інші джерела інформації, розрив поколінь тощо), що дозволяє зауважити наступне. По-перше, необхідно більше фіксувати свідчення усної історії і, по-друге, розмивання традицій дозволяє скоріше формувати модерну історичну пам'ять. Останнє разом з тим робить суспільство більш вразливим для політичних популістів.

Природно, що наведена загальна картина джерел історичної інформації залежить від соціально-демографічних характеристик. Так, серед молоді 18-29 років і групи 30-39 років переважають YouTube (65% і 61% відповідно), соцмережі (51% і 41%), а серед старших груп переважає телебачення (для віку 50-59 років це 36%, 60-69 років – 52%, для осіб 70 років і старше – 69% [див. додаток В]). Не впливає фактично вік на споживання друкованої продукції, що виявилось певною несподіванкою в контексті «теорії зникнення» книги і періодики, хоча споживання друкованої продукції відійшло на другий план. Так, серед молоді 18-29 років книги як джерело інформації зазначили 28%,

періодику 11%; серед осіб 30-39 років – 27% і 15% відповідно; група 50-59 років показала найвищі показники 32% і 19%; у старших групах іде поступове зниження [див. додаток В].

Серед груп за освітою звертає увагу факт підвищеної активності використання усіх джерел інформації особами з вищою освітою порівняно з особами із середньою спеціальною і загальною середньою (YouTube відповідно 59%, 49% і 44%; соцмережі – 38%, 38% і 33%; книги – 38%, 25 і 13% тощо). Особи з вищою освітою порівняно багато використовують онлайн курси (7%). До речі, таку ж активність щодо онлайн курсів виявили серед усіх груп лише переселенці, близько до цього показника підходить молодь 18-29 років (6%), особи 50-59 років, заможні люди і переселенці, що повернулися на місце постійного проживання [див. додаток В].

Цифрові комунікації у значній мірі стерли різницю у джерелах отримання інформації між містом і селам, але майнове розшарування наразі справляє набагато більший вплив на цю різницю. Так, бідні у 2,5 рази більше дивляться телевизор порівняно із заможними людьми (48% і 19% відповідно), у 1,5 разів менше читають книги і періодику та дивляться YouTube [див. додаток В]. Очевидно, що у найближчий час матеріальне розшарування посилиться, бідні й незаможні через вартість послуг об'єктивно будуть обмежені у користуванні комп'ютерними технологіями і залежатимуть від телевизору. Тому висловлені вище пропозиції щодо необхідності реформування телебачення є вкрай актуальним.

Звернемо увагу на те, що в регіональному вимірі щодо джерел отримання історичної інформації не спостерігається, що є наочним свідченням єднання країни в роки війни. Проте війна виявила іншу лінію певної диференціації, пов'язаної з переміщенням осіб. Так, особи, які не переїжджали, більше дивляться телевизор і менше використовують YouTube, соцмережі та інтернет порівняно з переміщеними особами.

Так, серед тимчасово переміщених осіб телебачення дивляться лише 25%, а серед непереміщених – 38%, YouTube – 64% і 49% відповідно, користуються соцмережами – 49% і 64% відповідно [див. додаток В]. Очевидно, що війна суттєво вплинула на суспільно-політичні погляди переміщених осіб – саме життя змушує їх у прискореному форматі модернізуватись і цифровізуватись.

Принципово важливу інформацію щодо зміни історичної пам'яті має опитування «Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією». Опитування 2017 респондентів віком від 18 років у березні 2023 р. з метою з'ясування сприйняття українцями першого року війни з широкомасштабним вторгненням Росії дозволяє проаналізувати особливості історичної пам'яті не лише сьогодні, але в майбутньому [15].

За ним до найбільш значущих військових подій опитувані віднесли бої під Києвом (36%), на диву швидку окупацію Півдня, зокрема Херсона (32%), протести мешканців Херсона проти окупації (24%), звільнення Херсона (14%). Останнє свідчить про важливу військову і морально-психологічну роль Херсона у війні. До інших важливих подій віднесли потоплення крейсера «Москва» (27%), бої за Маріуполь (28%), оборону Бахмута (21%, хоча на час опитування роль цієї події повністю не проявилась), масовані ракетні удари росіян по українським містам. Наразі не оціненим належним чином залишаються роль Заходу – постачання західної зброї Україні до важливих подій віднесли 24% опитаних, а створення коаліції союзників «Рамштайн» 5% [3].

Принципово важливим є те, що оборона Азовсталі, трагедія в Бучі, бій тероборони в Бузковому гаю Херсона тощо відображаються в культурних продуктах і вже фактично стали місцем пам'яті і є чинником історичної пам'яті, чинником української ідентичності, чинником патріотизму. Зрозуміло, що з урахуванням останнього перелік

найважливіших подій має регіональні особливості. Скажімо, швидку окупацію Півдня України, зокрема Херсона, визнають важливою подією по всій Україні 32%, на Сході 29%, на Заході 33%, в Центрі 30% і на Півдні 42% [3].

Символами горя і розпачу для українців за період війни з лютого 2022 р. до березня 2023 р. стали загибель людей (24%), ракетні обстріли (22%), звірства росіян в Бучі, Ірпені, Ізюмі, Маріуполі (16%), широкомасштабна інтервенція в цілому (6,3), знищення українських міст (6,2%), оборона Маріуполя (6,1%), катування українців (5,2%) тощо. Очевидно, що геноцидні злочини росіян назавжди залишаться в історичній пам'яті українців поряд з Голодомором, знищенням українців гітлерівцями в роки Другої світової війни.

Про вірність останнього твердження свідчить ствердна відповідь на питання ототожнення Путіна і Гітлера. Так, 94% опитаних вважають Путіна Гітлером сьогодення. За регіонами на Заході цю думку підтримують 95,6%, у Центрі 94,0%, на Півдні 93,9% і на Сході 92,1% [див. додаток Г].

Також в цьому опитуванні до скарбниці національної пам'яті опитувані долучили допомогу Заходу Україні, чого не було до широкомасштабного вторгнення Росії 24.02.2022 р. На питання «Які іноземні держави відіграли важливу роль у допомозі Україні?» респонденти назвали 27 країн, в тому числі Польща набрала 68,5%, США 67,5%, Велика Британія 45,5%, Німеччина 17,6%, Литва 12,4%, Латвія 11,6%, Франція 7,6%, Канада 7,1%, Чехія 6,8%, Естонія 6,7% тощо [3].

У цьому сенсі доречно згадати і про західних лідерів, яких назвали українці у подібній відповіді. Так, Д. Байдена згадали 57,7%, А. Дуду 49,7%, Б. Джонсона 48,6% тощо, а всього назвали 23 лідерів [3].

Підсумовуючи зазначимо, що історична пам'ять українського народу в період повномасштабного вторгнення Росії переживає

небувало динамічні зміни. І це є закономірним з огляду на те, що Росія прагне знищити Україну як державу, український народ як націю і проводить відкриту геноцидну політику – обстріли мирного населення, катування, депортації, викрадення дітей, знищення цивільної інфраструктури, а підрив Каховської греблі засвідчив прагнення росіян зробити нашу землю непридатною для життя.

Військові події викликали нечуваний сплеск інтересу до історії, використання традиційних і новітніх ресурсів отримання інформації, активну реакцію на всі значущі події і процеси війни. Вже почалася меморіалізація нових місць пам'яті, поглибилось розуміння істинних цілей антиукраїнської політики Росії та ролі і значення наших друзів і союзників у кривавій боротьбі за саме існування України і народу. В цьому процесі відбувається об'єднання всієї України, зменшення регіональних відмінностей.

РОЗДІЛ 3

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД РОСІЙСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ТА ІМПЕРСЬКИХ МІФОЛОГЕМ

Загальноновизнано, що після Євромайдану і з початком російсько-української війни стала ефективною, хоча й далеко не безпроблемною, державна політика у сфері історичної пам'яті. У цьому сенсі слід згадати антикомуністичні і дерусифікаційні закони, прийняті за каденцій П. Порошенка і В. Зеленського [6, 7, 8, 9, 10]. Найбільш яскраво до цієї державної політики демонструє відношення громадян України до перейменування об'єктів, пов'язаних з російськими і радянськими діячами.

Так, опитування щодо історичної пам'яті у січні 2023 р. зафіксувало неоднотайність громадян до цього перейменування – 66% опитаних ставляться позитивно до українізації радянських назв і 31% негативно, а перейменування об'єктів, названих на честь російсько

імперських діячів схвалюють 54% і не схвалюють 42%. Більш детально ця не дуже втішна картина представлена у додатку Д.

Серед вікових груп існує пряма залежність від віку – старші люди більш негативно ставляться до перейменування, ніж молодь. Якщо серед молоді перейменування радянських назв схвалює 74%, а імперських 61%, то серед осіб 70 років і старше 40% і 42% відповідно [див. додатки Д і Е]. Звертає на себе увагу й те, що опитувані менш схвально оцінюють перейменування назв, пов'язаних з дорадянським часом порівняно з більшовицьким.

У групах за освітою відсутня статично вломима різниця у ставленні до перейменування, причому знов таки більш негативно оцінюється перейменування дорадянських назв. Так, серед осіб із загальною середньою освітою не схвалюють зміну радянських назв 36%, а схвалюють 60% і відповідно щодо імперських назв 50% і 43%. Серед осіб з вищою освітою не сприймають радянських символів 72%, а сприймають 26%, а щодо імперських – 35% і 62% [див. додатки Д і Е].

Значно різняться ставлення до лівідації радянських і імперських символів у майнових групах. Так, згодні зберегти радянські назви 41% і перейменувати їх 24% заможних, імперських – відповідно 50% і 30% [див. додатки Д і Е]. Інакше кажучи, ця статистика свідчить про набагато більшу міру розуміння необхідності декомунізації і дерусифікації заможними громадянами порівняно з бідними. Це також спростовує російсько-більшовицький міф про заможних як злодіїв, аморальних осіб та взагалі людей недобрих і навпаки, сприйняття бідних людей як чуйних, добрих та взагалі богообраних. Очевидно, що взаємозв'язок між патріотизмом і заможністю нелінійний і безпосередньо не взаємопов'язаний – не всі заможні є ворогами України і не всі бідні люди є патріотами.

Щодо регіональних відмінностей, то традиційно найбільш схвально до перейменувань ставляться на Заході і в Центрі - схвалюють

перейменування радянських назв 69% і 70% відповідно, власне російських 53% і 61%. На Півдні відповідно цифри такі – 63% і 51%, на Сході – 57% і 48% [див. додатки Д і Е]. Це не можна пояснити незнанням історії, як часто пояснюють активісти і ЗМІ пасивність і ворожість щодо перейменувати значної частини населення. Так, серед тих, хто не цікавиться історією України, негативне ставлення до перейменувань радянських назв 30%, до російських імперських 42%. Серед тих громадян, які мають високий інтерес до історії України, ці цифри виглядають як 34% і 44% [12, с. 48]. Інакше кажучи, політика перейменувань не викликає належної підтримки населення.

Таке становище можна пояснити кількома причинами. По-перше, нестійким і несистемним характером історичної пам'яті, що є цілком природним у часовому вимірі – нагадаємо, що більш-менш цілеспрямована відповідна політика почалась одночасно з російсько-українською війною.

По-друге, перейменування об'єктивно створюють чимало побутових незручностей для пересічних громадян. Безумовно, не завжди влада та активісти належним чином «доносять» чи взагалі «не доносять» до вух, розуму і серця громадян необхідність змін, або суспільству недостатньо пояснюють хто є радянські «герої» і чому необхідно меморіалізувати справжніх українських героїв.

По-третє, небезпідставно державна політика перейменування сприймається пересічними громадянами як імітація владою справжньої декомунізації і дерусифікації, яка має змінювати бізнес, ЗМІ, церкву, освіту, правоохоронні органи, політиків тощо, а не прикриватись перейменуванням.

Про велику ймовірність останнього свідчить ставлення опитаних до ключового антикомуністичного закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої

символіки» [9]. Адже не дарма це єдиний закон з антикомуністичних розглядався й отримав схвальну оцінку Конституційного Суду України через розуміння противниками незалежної України його значущості.

Отже, засудження комуністичного тоталітарного режиму підтримують 71% опитаних, не підтримують 25% і не визначились 4% [12, с. 50]. У віковому вимірі все очікувано – молодь засуджує більше, ніж старші люди: серед осіб 18-29 років підтримують засудження 74% і не підтримують 22%, а серед осіб 70 років і старше підтримують 66% і не підтримують 28%. Водночас найбільше підтримують засудження більшовицької влади люди середнього віку – серед 40-49-річних таких 73%, серед 50-59-річних – 76% [див. додаток Ж]. Очевидно, що це покоління прожило дитинство чи юність за радянської влади і уявляє сутність більшовизму не лише теоретично, а й з власного життєвого досвіду. Порівняно стримане ставлення старшого покоління до засудження комуністичного режиму обумовлене віковими обставинами – з радянським часом пов'язана їх молодість і більшість життя, певні досягнення, які на особистісному рівні важко заперечувати й засуджувати.

В освітніх групах цифри утворюють прямі лінії – чим вище освіта, тим більше підтримуючих засудження комунізму: схвальне засудження осіб з загальною середньою освітою становить 60%, із середньою спеціальною – 66% і з вищою – 79%, що є другим за схваленням показником у комірці. Вище схвалення лише у заможних опитаних. Воно складає 83%. [див. додаток Ж]. Інакше кажучи, найбільше засуджує радянський режим найбільш активна частина суспільства – освічені і заможні.

Очікувано міське населення більше схвалюють засудження комунізму, ніж сільське – 73% і 68% відповідно. У регіональному вимірі не менш очікувано найменший захват щодо засудження комуністичного режиму виявили опитувані зі Сходу і Півдня (60% і 67% відповідно), а

от найбільше засуджують радянський лад у Центрі (77%) і на Заході (74%) [див. додаток Ж]. Закономірним і очікуваним є той факт, що менш обізнані з вітчизняною історією (приблизно 12%) найменше схвалюють засудження радянського тоталітаризму [12, с. 52].

Ще одним показником стану позбавлення історичної пам'яті від радянських і російських міфів є ставлення до окремих історичних постатей і подій, причому через персоналіїне сприйняття історії йдеться в першу чергу про історичні постаті.

І почати слід з Б. Хмельницького через контраверсійність спадщини гетьмана. Так, Україна переживає кінець епохи Переяславської ради, зміцнення українського війська, чергової кризи олігархічного устрою, утверджується важливість стратегічного союзу з Польщею і Литвою, спроби створити коаліцію європейських демократичних держав, налагодити стосунки з Туреччиною. У радянські часи, починаючи з бучного відзначення більшовиками 300-річчя Переяславської ради і «возз'єднання російського та українського народів» було створено міф про великого гетьмана, який звільнив український народ від поляків і приєднав його до Московії. А от поляки традиційно оцінюють Б. Хмельницького як руйнівника Речі Посполитої.

Отже, згідно опитування серед всіх груп респондентів знають такого діяча 99%, позитивно ставляться до нього 89%, негативно 7%, не визначилися 4% і баланс позитивного ставлення 79% [12, с. 13-14]. При більш детальному розгляді картина суттєво не змінюється, що видно з даних додатку И. Скажімо, в групах за віком найбільш позитивне ставлення спостерігається серед молодших вікових груп, які вчилися вже в незалежній Україні – позитивний баланс складає +90% у групі 18-29 років і +88% у групі 30-39 років. Найкритичніше, хоча цей критицизм не набагато перебільшує статистичну похибку, ставлення висловили старші вікові групи – у групі 70 років і старше негативно до гетьмана

ставляться 8% при позитивному балансі +77%, а у групі 60-69 років відповідно 9% і +78% [див. додаток И].

В межах освітніх груп найбільш позитивно ставляться до Богдана Хмельницького українці з середньою загальною освітою (баланс +85%), а найкритичніше з вищою освітою (+82%). В інших групах теж суттєвих відмінностей не сталося – найбільш позитивно ставляться жителі сіл (+85%), а найбільш критично жителі Півдня (+79%) [див. додаток И].

Іншими словами, Б. Хмельницький міцно посідає позитивну нішу в історичній пам'яті українців, причому ні стан досягнення діяльності і спадщини гетьмана в історіографії, ні ставлення до гетьмана поляків - наших сусідів і стратегічних союзників у війні з Росією на пам'ять про Б. Хмельницького не впливають.

Значним здобутком є позитивне ставлення до нерадянських діячів, зокрема до прихильників незалежності і тих, кого російська і радянська історіографія зараховувала до «ворогів народу». Так, якщо врахувати лише баланс негативу і позитиву, найбільшим авторитетом користується Михайло Грушевський (+87%) – очевидно, що його місце в історичній пам'яті стабільне. Це є у значній мірі міфотворенням часів незалежності, бо в реальності безпорадність видатного історика на політичній ниві у 1917-1918 рр. заслуговує на критичніше ставлення.

Крім Б. Хмельницького і М. Грушевського діячів традиційно позитивно ставляться українці до Ярослава Мудрого, Данила Галицького, В'ячеслава Чорновола. І якщо щодо князів суттєвої різниці з точки зору пересічного українця між часами радянськими і періодом незалежності не відбулося, то входження В. Чорновола в першу п'ятірку свідчить про визнання дисидентського і націонал-демократичного рухів «золотою сторінкою» української історії. До В. Чорновола позитивно ставляться 86% жителів України, негативно 5%, тобто баланс +81%. Для порівняння у Данила Галицького баланс +78%, у Ярослава Мудрого +84% [12, с. 13].

Досить схвально оцінюють також Павла Скоропадського (баланс +68%), Івана Мазепу (+77%), Андрея Шептицького (+50%), Левка Лук'яненка (+52%), Олену Телігу (+43%) [12, с. 13].

Позитивно ставляться також до антигероїв радянського часу С. Бандери і Р. Шухевича – абсолютна більшість схвально їх оцінюють, хоча чимало опитаних мають протилежну оцінку. Скажімо, до Степана Бандери цілком позитивно ставляться 52% і до Романа Шухевича 38%, скоріше позитивно відповідно 32% і 29%. Інакше кажучи, позитивно до С. Бандери позитивно ставляться 80% і до Р. Шухевича 67% [12, с. 14]. Отже, радянський міф про «бандерівців – нацистів – буржуазних націоналістів» подоланий завдяки 30-річчю незалежності України, зусиллям діаспори, працям вітчизняних істориків і, на диво, агресії Росії. Наскільки це стало невід'ємною частиною національної пам'яті наразі сказати важко.

Зберігається відносна (саме так, відносна) неоднозначність у ставленні до Симона Петлюри та Нестора Махна. Об'єктивно це зумовлене неоднозначністю самих цих постатей і певною «неактуальністю» їх спадщини в часи війни з Росією, хоча досвід спільних зусиль поляків і українців по розгрому більшовицької навали під Варшавою є наразі на часі. Очевидно, що суспільство поступово позбавляється від утопічно-романтичних ідей отаманщини і махновщини і це добре, бо суспільство під час війни зрозуміло необхідність національної держави як запоруки існування українського народу.

Так, до С. Петлюри позитивно ставляться 64%, негативно 18%, не визначились 11% і 7% не знають такого діяча серед опитаних. Щодо Н. Махна відповідні цифри виглядають так – 55% позитивно, 24% негативно, 9% не визначилися і 12% не знають про «селянського батька» [12, с. 13].

Ще в більшій мірі позитивні зрушення в історичній національній пам'яті проявляються у ставленні до діячів Російської імперії. Так, Перто I має негативний баланс (-55%), а для порівняння його український опонент гетьман Іван Мазепа має позитивний баланс 79% [12, с. 15]. Зауважимо, що остаточно до нас повернеться спадщина великого гетьмана лише у разі ліквідації в Україні московської православної церкви, яка прокляла Івана Мазепу.

Лакмусовим папірцем позитивних зрушень є також відношення до Катерини II, якій вже в роки незалежності у 2007 р. в Одесі поставили пам'ятник як засновниці міста. Його було ліквідовано лише 28 грудня 2022 р., тобто вже після 10 місяців широкомасштабного вторгнення Росії і марних намагань агресора захопити Одесу комбінованим ударом з суші і моря. Отже, за результатами опитування до Катерини II позитивно ставляться 13%, негативно 80%, не визначились 5%, тобто негативний баланс становить 67%. Більш детальний аналіз засвідчує цікаві нюанси. Так, серед вікових груп найбільш негативно ставляться особи 50-59 років (86%) і 60-69 років (85%), а найбільш позитивно молодь 18-29 років (18%). Вважаємо, що серед молоді недостатньо приділяється уваги розкриттю сутності і наслідків діяльності імператриці по нищенню українства і українців, а респонденти 50-59 років мають достатньо знань і досвіду для адекватної оцінки.

Картина серед груп за освітою цілком очікувана – чим вище освіта, тим більше засуджується Катерина II (особи із загальною середньою освітою позитивно оцінюють 18%, негативно 78%; із вищою освітою відповідно 11% і 85%). Аналогічна ситуація і за майновим станом груп – заможні краще обізнані з діяльністю цієї особи і серед них вдвічі менше її прихильників, ніж серед бідних (9% і 18% відповідно), і на 12,6% більше тих, хто негативно ставиться до неї (75% серед бідних і 87% серед заможних) [12, с. 57-58]. За регіональним виміром все теж очікувано. На Заході позитивно ставляться до «матушки-імператриці»

10%, в Центрі 11%, на Півдні 16%, на Сході 21%. І якщо переважання прихильників у 1,6 разів на Півдні і 2,1 рази на Сході порівняно із Заходом не дивує (хоча загалом рівень підтримки цієї україножерки не може не тривожити), то переважання її шанувальників на Сході навіть порівняно з Півднем на $\frac{1}{4}$ зайвий раз переконує в тому, що серед частини «ватників» підтримкою користується все російсько-радянське незалежно від особи чи події.

Суттєві зрушення у подоланні радянських міфів простежуються у ставленні респондентів до радянських діячів. Так, Микола Ватутін має негативний баланс -23%, Микита Хрущов «фінішував» з -45%. Леонід Брежнєв має -39% тощо [12, с. 15]. У відношенні до Сталіна можна виявити чимало цікавого. Оскільки це скоріше світоглядне, а не історичне питання, то воно висвітлює не тільки і не стільки міфологеми, скільки певні людські риси. Дійсно, позитивно ставитися до цього людожера може лише не зовсім адекватна людина.

Отже, за нашим базовим опитуванням Демократичних ініціатив (2012 р.) баланс негативного ставлення становить -85%, позитивного 6% [12, с.15]. Ці дані можна порівняти з результатами новітнього опитування 2023 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології. Динаміка відображена у додатку Є. Закономірно, що за 2012-2023 рр. процент негативного ставлення до Сталіна зріс з 37 до 61% або у 1,7 разів. Разом з тим помітним є те, що Євромайдан і російсько-українська війна фактично не вплинули на ставлення до цього тирана – у 2012 р. його засуджували 37%, у 2016 р. – 38% . У 2021 р. відсоток негативного ставлення різко підвищився до 64%, а от з початком широкомасштабного вторгнення знизився до 61% (2023 р.) [див. додатки Л і М]. Очевидно на цю динаміку вплинув доволі стійкий міф про «порядок» при Сталіні в умовах олігархізації і корупційної вакханалії в сучасній Україні. Покласти край цьому може лише зміна ситуації в нашій країні, бо настрої «сильної руки» є доволі стійкими. Скажімо,

підтримка Сталіна у 2012-2021 рр. коливалась у межах 23-18% і скоротилась лише після повномасштабного вторгнення Росії в Україну до 5-4% [див. додаток Л]. Не дуже віриться, що настрої «сильної руки» і патерналізму зникнуть остаточно в Україні. Цю думку підтверджує й те, що у 2021 р. на Півдні 27%, а на Сході 28% опитаних схвально оцінюють сталінізм [13].

Оцінки Сталіна в Україні та Росії яскраво підтверджують протилежність, точніше ворожіть українців і росіян. І якщо для росіян і путіністів Сталін є уособленням «слави» і победобесія, то для абсолютної більшості українців – символом україножерства росіян і Росії. Звичайно, є питання щодо об'єктивності російської соціології, хоча у нашій праці використано відомості найкращого соціологічного інституту Левада-центр [див. додаток М].

Так, до Євромайдану різниця між російським й українським суспільством була несуттєвою, а вододілом стали події 2014 р. (Революція Гідності і агресія Росії). Вже у 2016 р. різниця становила два рази: 37% росіян і 17% українців схвалювали Сталіна. Ця різниця послідовно зростала і досягла фантастичних з позицій нормальної людини 63% у 2023 р., а різниця між росіянами й українцями досягла цивілізаційної прірви у 16 разів. Соціологія свідчить, що найближчим часом ця прірва не зникне – серед молодих росіян 48% позитивно ставляться до Сталіна, а серед українців 5%, а негативно 92% [12, с.58; 13].

І все ж ознакою подолання радянських міфів і водночас наближення до Заходу є ставлення українців до батька російського більшовизму і творця радянської імперії В. Леніна. За опитуванням Демініціатив «Історична пам'ять» до нього позитивно ставляться 8%, негативно 88%, тобто баланс складає -80%. З першого погляду ніби в усіх виділених соціальних групах є стійке несприйняття ідей і практик ленінізму. Проте «червоний виклик» з ідеями братерства, соціальної

справедливості, рівності, інтернаціоналізму та іншими утопічними ідеями ще порівняно популярні серед молоді 18-29 років, осіб 40-49 років (по +9%) і людей 70 років і старше (+13%). Очевидно, сучасні й очікувані соціальні катаклізми живлять інтерес до соціальних утопій. Це підтверджує і прихильність до ленінізму людей з недостньою для життєвого успіху освітою (+14%), бідних (+12%), селян (+10%), мешканців Півдня (+10%) і Сходу (+12%) [див. додаток К]. Інакше кажучи, у сучасному українському суспільстві існували гострі соціальні проблеми, які в умовах повномасштабної війни загострилися і будуть посилені новими (жертви, інваліди, біженці, зруйнована економіка, фінансова скрута тощо). І хоча комуністична партія в Україні заборонена, соціально-політична небезпека протестних рухів при відсутності ефективної соціальної політики реальна. До того ж ленінізм, який передбачав збройний експорт світової соціалістичної революції, означав конфронтацію із Заходом. Більш детально про це у наступному розділі.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Якщо відмова від ленінізму-більшовизму є важливою так би мовити теоретичною умовою зближення із західною цивілізацією, то в практичній площині відхід від путінської Росії і курс на Захід мав

реалізовуватися в політиці президентів України. Саме президент за Конституцією України здійснює зовнішню політику, хоча утвердження європейських цінностей передбачає як власне зовнішньополітичні акції (передусім, це курс на вступ до НАТО і ЄС), так і відповідні процедури всередині країни – демократія, права людини, верховенство права, справедливе судочинство тощо. І якщо врахувати, що зовнішня політика є продовженням внутрішньої, то оцінки опитаних громадян президентів України відображають міру утвердження європейських цінностей.

Природно, історія незалежної України з її численними катаклізмами і гострою політичною боротьбою відображається у доволі контраверсійному ставленні до попередніх президентів України. Так, найбільший позитивний баланс має Л. Кравчук (+17%), далі йде В. Ющенко (+11%), потім Л. Кучма (-5%), П. Порошенко (-19%). Сумнозвісний В. Янукович з -84% фактично не відповідає визначенню президента України з огляду на його проросійську й антизахідну політику [12, с. 17].

П. Порошенко є єдиним діючим політиком серед колишніх президентів і безпосереднім попередником та опонентом чинного очільника держави, що може пояснити негативне ставлення до нього опитаних. Проте саме за каденції П. Порошенка було зроблено найбільший крок до Заходу – достатньо згадати угоду про безвізовий режим, початок практичної взаємодії Збройних сил України з НАТО, початок розробки вітчизняного ракетного озброєння тощо. Водночас українці поблажливо поставились до діяльності Л. Кучми, за вісім років президенства якого була створена олігархічно-корупційну систему, здано ядерну зброю в обмін на пустопорожні обіцянки гарантії безпеки України, передано в обмін на газові знижки Росії зброю, яка наразі вбиває українців, Україна майже увійшла до так званої Співдружності незадежних держав, що є фактично реінкорнацією СРСР. І це не згадуючи про русифікацію, вбивство журналіста Г. Гонгадзе чи

фальсифікацію президентських виборів 2004 р. Очевидно, що діяльність Л. Кучми є очевидним запереченням європейських цінностей.

Не дуже тішить підтримка Л. Кучми середокремих знакових соціальних груп. Так, серед вікових груп він отримав найбільшу підтримку серед молоді 18-29 років (+50%) і людей 70 років і старше (+49%). Також він має найбільшу підтримку осіб без фахової освіти (+57%), бідні (+47%), сільське населення (+46%), мешканці Півдня (+50%) і Сходу (+55%). Такі неадекватні оцінки потребують особливої уваги та специфічних методів поширення історичних знань.

Втім, на стан історичної пам'яті у вирішальній мірі впливає соціально-економічна ситуація і суспільно-політичні настрої, а з 24 лютого 2022 р. російсько-українська, фактично вітчизняна, національно-визвольна, війна. Про це яскраво свідчать оцінки українців тих подій, які відображають ставлення до європейських цінностей. Із вміщених в опитування подій такий зміст мають Національна революція XVII ст., Революція Гідності, повстання І. Мазепи, розпад СРСР, існування УНР та війни з радянською Росією, боротьба ОУН-УНА, Помаранчева революція, введення радянських військ до Афганістану, Голодомор 1932-1933 рр. Загальне ставлення до цих подій яскраво свідчить про абсолютне домінування європейських цінностей.

Так, в хронологічному порядку, Національну революцію XVII ст. позитивно оцінюють 83%, негативно 5% (баланс +78%), повстання І. Мазепи позитивно – 74%, негативно – 7% (баланс +67%). Це тішить з огляду на 850-літню імперсько-радянську і церковну пропаганду. УНР і війни з радянською Росією позитивно оцінюють 67% і негативно 17% (баланс +50%), боротьбу ОУН-УПА відповідно 57% і 17% (баланс +50%), розпад СРСР схвалюють 83% і не схвалюють 13% (баланс +70%). Це також позитивна статистика, враховуючи, що створення СРСР більшість оцінює негативно (баланс -54%). Це є переконливим свідченням подолання в цілому міфу про «братній союз народів».

Колективізацію, Голодомор 1932-1933 рр. (символ радянського тоталітаризму) негативно оцінюють 91% опитаних. Введення радянських військ до Афганістану негативно оцінюють 92%. Втім, існують і проблеми – індустріалізацію (слід зауважити, що в питанні відсутній визначальний прикметник «сталінська» чи «радянська») схвалюють 57%, не схвалюють 27% при цьому 8% не визначилися і 7% не знають про таку подію [12, с. 19-21].

Не викликає сумніву, що з подій незалежної України в найбільшій мірі засвідчують вибір українцями європейських цінностей Помаранчева революція і Революція Гідності або Євромайдан. Причому причиною і тригером Євромайдану є саме входження до України до євроатлантичних структур, є прояв західного цивілізаційного вектору поступу. Закономірно, що Євромайдан викликав небувалу підтримку на Заході і після перемоги Революції Гідності Росія розпочала свою агресивну війну проти України. І це зрозуміло, бо входження України до ЄС і НАТО покладе край Мордору.

Отже, звернемося до показників опитування. Помаранчева революція має серед всіх респондентів 70% позитивних оцінок і 23% негативних (баланс +47%). Бачимо, що майже чверть громадян не сприймає відчайдушну боротьбу мільйонів українців за демократію. Події Помаранчевої революції викликали небачений суспільно-політичний резонанс і призвели до поділу суспільства на прихильників демократії і Заходу та адептів «совка». Цей поділ нагадував громадянську війну, проходячи через сім'ї, рідних, давніх друзів. Ці події стали днем Ангела для України, яка зуміла уникнути долі лукашенківської Білорусі.

Помаранчеву революцію підтримують увсіх виділених в опитуванні соціальних групах, проте міра підтримки суттєво, якщо не кардинально (нагадаємо, що опитування не охоплювало Крим, окуповані частини Сходу і Півдня та колаборантів, які виїхали до Росії). Так, якщо

загальний позитивний баланс складає 47%, то по окремим соціальним категоріям він коливається від +69% до +14%, тобто коливається з великою амплітудою в 5 разів. Це свідчить про гостроту конфлікту, про дійсно соціально-політичну революцію.

Зокрема, серед вікових груп дещо несподівано позитивний балас Помаранчева революція отримала серед найстаршої вікової групи 70+ років: 77% прихильників і 17% противників. Можливо, старших людей вкрай обурило постать кандидата в президенти – донецького злодія «професора» В. Януковича. Найменшу підтримку, знов несподівано, революція отримала у віковій групі 40-49 років: позитивно 55%, негативно 27%, баланс +38%. Можливо, що події революції і, головне, її наслідки якимось небажаних для них чином вплинули на їхнє життя. Щодо позиції інших вікових груп, то привертає увагу високий відсоток несприйняття революції молоддю 18-29 років (26%), осіб 30-39 років (28%) і 60-69 років (20%) [див. додаток Н]. Така ситуація може бути пояснена постаттю В. Ющенко і відповідно наслідками революції. Видимих успіхів було мало, бездіяльність президента на тлі величезних і, природно, завищених оцінок від революції невимовно драгувала і сіяла невіру в демократію. Саме цим можна пояснити перемогу В. Януковича на президентських виборах 2010 р. Цей же ефект завищених очікувань від Євромайдану зіграв злий жарт і з П. Порошенком, який програв вибори В. Зеленському.

В освітніх групах дані опитування утворюють правильні динамічні ряди – чим вище рівень освіти, тим більша підтримка революції - серед осіб з вищою освітою підтримка 77%, серед осіб зі спеціальною середньою освітою 68% і з загальною середньою освітою 63%.

Зазначимо, що в Україні традиційно антиросійські національно-визвольні змагання мають соціальний вимір – Росія, як і будь-яка імперська, тоталітарна держава спирається на люмпенські і бідняцькі

шари суспільства. Адже «совдепія» забезпечувала існування лодарям, п'яничкам, неробам тощо. Демократія на ці верстви спиратися не може, що в Україні часто недооцінюється. Ця думка підтверджується ставленням до Помаранчевої революції різних груп за статками. Так, найвищу підтримку продемонстрували заможні (+84%), із середнім статком (+74%), а найменшу бідні люди (+62%). Саме заможні і самодостатні громадяни, за виключенням олігархів і компрадорів, є надійною опорою незалежної європейської України.

Помаранчева революція до максимуму загострила регіональні відмінності між Заходом і Сходом, що використала російська пропаганда з гаслом поділу українців на «три сорти». Після зібрання проросійських сил у Сєверодонецьку майже реально постало питання державного розколу України, чому завадили масові протести по всій Україні, чітка позиція Заходу, Л. Кучми, патріотично налаштованих силовиків. Щодо опитування у регіональному вимірі, то на Заході всі опитані знають про Помаранчеву революцію (на Півдні і Сході по 97%), схвалюють 81%, не схвалюють 15%, позитивний баланс +66%. На Сході, а він був соціальною опорою В. Януковича, позитивний баланс склав лише +14%, що фактично вп'ятеро менше, ніж на Заході. Вирішальну роль у перемозі революції відіграв Центр України і його позиція проявилась в опитуванні – позитивний баланс складає +58%. Південь зіграв роль «болота», займаючи практично місце посередині між Центром і Сходом, що підтвердила опитування з позитивним балансом +31% [див. додаток Н].

Ще більшу, практично доленосну роль у новітній історії України відіграла Революція Гідності. Її позитивний баланс складає 73% (83% схвалюють і 10% не схвалюють), причому відсоток несхвалення в цілому кореспондується з часткою прихильників «руського мира» або у своїй більшості потенційних колаборантів. Не треба ілюзій – в українському суспільстві з 1991 р. існує і мало змінюється прошарок

українофобів поряд з існуванням патріотичної частини. Зміни у суспільних настроях відбувається за рахунок тих, яких можна позначити як «какая разница» [див. додаток II].

Передусім зазначимо, що українське суспільство більш єдине у позитивному ставленні до Євромайдану і при цьому всі тенденції, відмічені щодо ставлення до Помаранчевої революції в основному збереглися. Так, серед вікових груп міра підтримки Євромайдану знижується від осіб віком 18-29 років з 88% до 67% у групі 70+ років. Втім такий цивілізаційний вибір, яким був Євромайдан, не є дивним – молодь бачить своє життя в західній цивілізації, а люди похилого віку пов'язують його з минулим. Але останніх небагато і це можна пояснити агресією Росії проти України.

Серед освітніх груп закономірно найменша підтримка у людей з відсутністю фахової освіти, але таких 75%. А підтримка осіб з вищою освітою складає 88%. За майновою ознакою серед заможних людей рівень підтримки становить 94% (найвищий рівень підтримки серед усіх виділених груп), а серед бідних 77% або на 18% менше. І знов проявилась суттєва регіональна різниця, хоча Південь і Схід війна змусила скорегувати своє бачення символів України. Так, на Заході позитивно оцінюють Євромайдан 91%, у Центрі 88%, на Півдні 81% і на Сході 73%, тобто різниця між Заходом і Сходом сягає 20%. Ще більша регіональна різниця серед противників Євромайдану – на Заході таких 4%, на Сході 18%, тобто у 4,5 разів [див. додаток II].

Підсумовуючи цей сюжет зазначимо, що в пам'яті українського суспільства закріпилося позитичне ставлення до обох українських революцій новітнього часу. Водночас опитування продемонструвало наявність двох протилежних груп. Молодь, високоосвічені заможні люди та мешканці Заходу є авангардом у просуванні до західної цивілізації. У найбільшій мірі не згодні з цим літні, бідні, малоосвічені і

мешканці Сходу і Півдня, хоча й серед них все ж більшість обирає західні цінності.

Динаміка настроїв щодо входження України до НАТО впродовж останніх 20 років чи не найкраще демонструє утвердження європейських цінностей, хоча на ці настрої в останній час вплинула широкомасштабна агресія Росії. Так, за опитуванням Київського міжнародного інституту соціології 26.05.-05.06.2023 р. 89% населення України висловились за вступ до НАТО, в тому числі на Заході – 93%, в Центрі – 91%, на Півдні – 86% і лише на Сході – 79% [див. 14]. Проти вступу в цілому по Україні висловились 8%, в тому числі на Заході – 5%, в Центрі – 6%, на Півдні – 9% і на Сході – 16% або вдвічі більше середнього показника і втричі більше, ніж на Заході. І це при тому, що значна частина Сходу окупована, а певна кількість проросійські налаштованих людей виїхала. Отже, поряд з небувалим збільшенням підтримки НАТО зберігається чимала частка тих, хто не підтримує цього курсу.

Поступово більшість українців починає розуміти, що єдиним гарантом існування українського народу, держави Україна і повернення до кордонів 1991 р. є вступ у НАТО, Це сьогодні єдиний прийнятний варіант перемоги у вітчизняній війні з ядерною Росією.

Наведене вище опитування свідчить, що 76% респондентів вважають неприйнятним відмову від вступу до НАТО, в тому числі на Заході – 81%, в Центрі – 76%, на Півдні – 75%, на Сході – 67% [14]. Дійсно, без НАТО Україна або буде приречена до постійних війн з Росією. Без НАТО Україну чекає, цілком можливо, війна на виснаження, що несе розруху, депопуляцію, відсутність інвестицій.

Відмітимо ще одну тенденцію. Лише за час повномасштабної агресії Росії більшість українців стали підтримувати вступ України до НАТО. За 2002-2013 роки підтримка вступу до НАТО не змінювалась і коливалась у межах 27-15%. Між тим Л. Кучма ще у 2002 р. проголосив курс на вступ до НАТО, але неефективна політика влади й ефективна

антизахідна пропаганда Росії разом з п'ятою колоною в Україні на базі радянських міфів про агресивність НАТО дали свої наслідки. Більшість українців були переконані, що вступ до НАТО призведе до ворожнечі Росії, буде вимагати додатковим витрат, втягне нас в агресивні війни, призведе до захоплення України «західними буржуями» тощо.

Проте реальність довела катастрофічність для українців цих помилок і в перший рік початку агресії Росії, після анексії Росією Криму й окупації частини Донбасу у 2014 р. відсоток підтримки вступу до НАТО зріс у 2,5 разів до 47,8%. Проте потім українці заспокоїлись, сподіваючись чи то за допомогою мінських домовленостей, чи то «припинивши стріляти» домовитись з Росією. Тому за перші сім років війни підтримка вступу до НАТО зменшилась у 2020 р. до 43,5%. Лише відкрита підготовка «братської Росії» до повномасштабної війни змусила частину українців схаменутися і у 2021 р. підтримка курсу до НАТО досягла рівня 2014 р. (48% висловлювались за і 24% - проти вступу в НАТО), тобто описала незрозуміле і вбивче коло [14]. «Несподіваний» для влади і народу широкомасштабний напад росіян нарешті примусив їх прийти до тями. Внаслідок небачено професійних дій збройних сил України і патріотів та всеосяжної допомоги НАТО Україні агресора було зупинено і народ згадав про НАТО. Це різко змінило ставлення до блоку і вже на жовтень 2022 р. підтримка входження в НАТО зросла вдвічі (до 83% з 48%), питома вага притовників скоротилась в 6 разів (саме так, з 24,3% у 2022 р. до 4% у 2023 р.), а чисельність тих, хто не визначився у 2,15 разів (з 27,9% до 13%) [див. додаток Р].

Підсумовуючи розділ наголосимо, що в цілому переважна більшість українців не лише позитивно ставляться до західних цінностей, але й довели свою спроможність їх захищати. Водночас немала частина суспільства (особи без фахової освіти, бідні, мешканці Півдня і Сходу) критично ставляться до західної цивілізації і вступу до

НАТО. На жаль, подібні настрої панували серед українців до повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 р. Ці особливості історичної пам'яті українського народу, як і всі вище зазначені, слід враховувати у методиці формування історичної пам'яті у підростаючого покоління при викладанні історії.

РОЗДІЛ 5
МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НА
УРОКАХ ІСТОРИЇ

У першу чергу наголосимо, що на уроках історії слід широко використовувати матеріали Українського інституту національної пам'яті, який є органом виконавчої влади з проблем формування національної пам'яті. В його структурі функціонує Південний міжрегіональний відділ, що дозволяє враховувати регіональні аспекти. Зокрема, Інститут в цілому успішно створив два великих науково-популярних за формою і суто наукових за змістом медіаресурси «Українська революція. 1917-1921» і «Українська Друга світова війна. 1939-1945». На сайті Інституту також розміщено надзвичайно важливі матеріали для сучасних вчителів і учнів «Подолання наслідків русифікації та тоталітаризму в Україні», зокрема перелік назв населених пунктів з російською імперською символікою, роз'яснення щодо шляхів реалізації Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні й деколонізацію топонімів» [10], рекомендації експертної ради з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму, найбільш вживані «російські» урбаноніми тощо. Інститутом підготовлена інтерактивна карта повномасштабного вторгнення Росії в Україну з постійним оновленням інформації щодо втрат російських агресорів, воєнні злочини росіян, український спротив тощо. Інститут створив віртуальний музей російської агресії, віртуальний некрополь української еміграції, онлайн-архів усної історії, декомунізації, реабілітації та подолання наслідків русифікації, меморіалізації тощо.

Важливо, що вчителі історії можуть безкоштовно отримувати інформаційні матеріали інституту. Досвід свідчить, що ці матеріали можуть і мають використовуватися в класній і позакласній роботі вчителями історії. Їх можна також рекомендувати всім учням при вивченні певних тем з історії України і всесвітньої історії – Україна і

світ на початку ХХ ст., Українська революція 1917-1921 рр., Друга Світова війна та Україна в Другій світовій війні. Більш підготовленим учням можна давати завдання підготувати спеціальні проекти за матеріалами Інституту, зокрема щодо діяльності Українського інституту національної пам'яті, ролі Інституту у формуванні національної пам'яті тощо.

До речі, за можливості, варто ознайомити з діяльністю Інституту батьків (підвалини національної історичної пам'яті починають формуватися в сім'ї) та адміністрацію закладу (вона формує загальну філософію розвитку своєї установи), наголосити, що це перша і єдина державна інституція з проблем формування національної історичної пам'яті, чия діяльність відіграє важливу роль у цьому процесі.

Також слід врахувати, що значна частина населення України, на жаль, не знайома з діяльністю Інституту і не відчуває державної політики у сфері національної пам'яті. Соціологічні опитування свідчать, що 85% респондентів вважають потрібною державну політику у сфері історичної пам'яті. Серед вікових груп найбільше так вважає група 60-69 років (90%), громадяни з вищою освітою (88%), заможні (89%), мешканці Заходу (89%) і Центру (85%) [12, с. 38]. Водночас на думку 55% опитаних формуванню історичної пам'яті держава приділяє недостатньо уваги. Так, 32% опитаних громадян взагалі не чули про Інститут національної пам'яті, 33% чули, але не знайомі з роботою, 32% чули лише з новин і лише 2% добре знайомі з роботою Інституту. Тому важливо знайомити учнів, батьків, широку громадськість з діяльністю Українського інституту національної пам'яті. Тим більше, що якість роботи цієї установи професійна і на гідному рівні. І серед тих, хто «чув» про інститут і його діяльність 55% цілком довірять і ще 33% частково довірять результатам його роботи. Причому рівень довіри не залежить від віку, освіти, заможності чи регіону [12, с. 40-43].

Важливі матеріали для підготовки до уроків і позакласних заходів розміщені в мережі Internet. На нашу думку, з безлічі ресурсів найбільш корисним є «Локальна історія». Цей науково-дослідний проєкт започатковано у 2013 р., а з 2018 р. почалося видання першого в Україні науково-популярного добре ілюстрованого і якісно надрукованого одноіменного журналу. В ньому вміщено чудово підібрані матеріали для любителів історії – десятки інтерв'ю з відомими школярам і широків громадськості лідерами громадської думки С. Жаданом, С. Плохієм, Т. Снайдером, Н. Яковенко тощо, Практично всі матеріали спрямовані на формування модерної історичної пам'яті. Наголосимо, що весь проєкт пронизаний «духом» української ідентичності і це є базою для формування історичної пам'яті української нації. Принциповим є те, що всі історичні матеріали підготовлені професійно.

Також проєкт випустив низку практично перших якісних документальних фільмів – «Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939-1941», «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919-1939», «Хроніка Української Повстанської Армії 1942-1954», «Легіон. Хроніка Української Галицької Армії 1918-1919», архів «Жива історія» (містить понад 6 тис. спогадів і 35 тис. світлин з експедицій по Закарпаттю, Галичині і Волині), причому на Youtube-каналі «Локальна історія» розміщено близько 3,2 тис. уривків.

Нарешті, на цьому Youtube-каналі розміщено відео проєкт «Без брому» і він наразі налічує близько 150 витусків, причому в ньому є підкаст «Битва за Південь» з аналізом актуальних проблем історії Південної України (8 серій). В ньому, до речі, є інтерв'ю з випускником нашого факультету Р. Кабачієм щодо українського виміру історії Херсона.

Отже, всі зазначені вище матеріали розміщені на історичній онлайн-платформі localhistory.org.ua з такими рубриками – тексти

журналу, відеопроєкт «Без брому», старі фото, спецпроєкти, новини, підкасти.

У формуванні історичної пам'яті засадничу роль відіграє емоційна складова, яка може розвиватися у позакласній роботі. Для залучення емоційності та співчуття (емпатії) слід використовувати, дозовано й обґрунтовано, документи, свідчення очевидців, художні твори, кінофільми, екскурсії, зустрічі з ветеранами війни з Росією, військовими капеланами тощо. Зауважимо, що розвиток емпатії, це доволі гостра зброя. Тому її слід використовувати обережно, враховуючи особливості аудиторії, попередньо проконсультувавшись з психологом, класним керівником, зацікавленими батьками тощо.

Зрозуміло, що головною формою формування історичної пам'яті є вивчення історії на уроках Історії України, Всесвітньої історії та інтегрованого курсу Історія: Україна і світ згідно із затвердженими Міністерством науки і освіти програмами [1]. При цьому, нагадаємо, що метою базової середньої освіти є формування національної самосвідомості молоді, світоглядних орієнтирів консолідації української політичної нації в умовах російсько-української війни [1, с. 9].

Міністерство виділяє такі пріоритети шкільної історичної освіти – поглиблення інтересу до історії; набуття системних знань про факти, події, явища і тенденції в історії України та світу з позицій українського державотворення; утвердження єдності українського народу та соборності українських земель, європейських культурних і правових цінностей; усвідомлення національних інтересів, непорушності кордонів української держави, необхідності захисту суверенітету, територіальної цілісності в умовах військово-політичних, інформаційних та інших викликів; долучення до духовних і культурних надбань [1, с. 9-10]. Інакше кажучи, все це і є складовими національної історичної пам'яті.

Природно, що формування історичної пам'яті має формуватися поступово, по мірі зростання інтелектуального потенціалу учнів. Так, у

межах інтегративного курсу для 6 класу «Всесвітня історія. Історія України» в розділі 3 «Антична цивілізація та її сусіди» варто добитися розуміння учнями того, що антична цивілізація з її засадничими рисами західної цивілізації (приватна власність, демократія, право, освіта тощо) у вигляді античних полісів Північного Причорномор'я і Криму є частиною вітчизняної історії. Це свідчить про органічність приналежності України до Заходу. Цю базову тезу слід намагатися наголошувати при будь-якій нагоді – скажімо, при розгляді природно-географічних умов, зв'язків античної цивілізації зі спільнотами на українських землях, показувати роль України в європейській історії (на прикладі скіфів, сармотів, сільськогосподарського експорту до Афін тощо) [1, с. 27-28].

Водночас учителю варто вміло обходити далеко непоодинокі помилки і недоречності програми. Ці «слабкі» місця присутні як з об'єктивної (відставання від рівня досягнень науки), так і суб'єктивної причин (невміння і небажання чиновників від освіти налагодити комунікацію з науковим співтовариством). Скажімо, подавати альтернативні точки зору, говорити про гіпотетичність «формул» програми. Так, наприклад, цілий абзац про «давніх слов'ян» (прабатьківщина давніх слов'ян, склавіни і анти) і «походження українського народу» можна подати як думку частини археологів, яка вимагає підтвердження письмовими джерелами [1, с. 28]. Адже загальновідомо, що вперше термін «слов'яни» з'явився у VI ст. у візантійських джерелах, зокрема у Прокопія Кесарійського [40]. І самоназва є ознакою самосвідомості, без якої народу не існує.

В темі «Узагальнення з курсу» особливу увагу слід приділити питанню «Значення давньої історії України як частини світової історії», що має сформувати у вихованців стійке уявлення про Україну як невід'ємну частину Європи і світу. Принципово важливо послідовно проводити цю тезу на кожному етапі вивчення історії аж до сучасності.

При вивченні всесвітньої історії у 7 класі слід добитися розуміння учнями збігу періодизації середньовічної історії України та європейської історії. В даному випадку йдеться не тільки і не стільки про хронологічний, скільки про сутнісний збіг. Таку мету можна реалізувати, зокрема, за рахунок такої форми навчання як практичне завдання – зіставити організацію влади у «варварських королівствах», Франкській імперії, Візантії, Арабському халіфаті з державними утвореннями на території України – Україна-Русь, Золота Орда, Генуезькі колонії тощо [1, с. 37].

У розділі 3 «Європейське суспільство і держави в X-XV ст.» варто звернути увагу на походи вікінгів та їхні завоювання, що дозволить зрозуміти природність утворення варягами України-Русі на тлі історії Західної Європи – Нормандія, Англія, Ірландія, Сицилія тощо. Для досягнення цієї мети можна запропонувати учням зробити синхронізовану хронологічну таблицю з відомостями про походи вікінгів, норманські завоювання Англії, утворення України-Русі [1, с. 40].

Розділ 4 «Матеріальний і духовний світ європейського середньовіччя» передбачає, серед іншого, формування розуміння учнями основних світоглядних відмінностей між католицизмом і православ'ям. Це слід зробити з урахуванням майбутнього вивчення ними відмінностей між католицькою і православною цивілізаціями, Берестейської унії 1596 р., ролі московської православної церкви в сьогоднішній агресії Росії [1, с. 42].

Розділ 5 «Країни Центральної та Східної Європи в X- XV ст.» надає чимало можливостей для розуміння особливостей історичної долі наших сусідів – Росії, Польщі, Литви, Словакії, Угорщини, реалізуючи творчий підхід з виходом на сьогодення. На нашу думку, перш за все слід звернути увагу на імперську і людиноненависницьку сутність російської держави – це можна зробити на прикладі впливу Золотої

Орди на становлення російської державності, хижацької сутності Московського князівства, знищення Московією Новгородської республіки і новгородського етносу. Доцільно також розглянути історію Литви і Польщі як частини західної цивілізації, що важливо з урахуванням перебування України у складі цих держав [1, с. 44].

Зрозуміло, що у 7 класі основну роль у формуванні історичної пам'яті має вивчення історії України. Так, у розділі 1 «Виникнення України-Русі» слід показати роль «норманів-русів» не лише у створенні держави, але й у входженні східних слов'ян у європейський історичний простір. Проте, з огляду на сучасні події, основну увагу слід приділити термінам «Русь» і «Україна», пояснивши їх етимологію, зміни значення з часом, історико-географічний, державотворчий, етнічний та політичний зміст. У пропонований перелік орієнтовних завдань для практичних і творчих робіт можна додати тему «Етнічна та суспільна свідомість населення часів України-Русі» [1, с. 50-51].

В ході вивчення розділу 2 «Русь-Україна наприкінці X – першій половині XI ст.» для формування історичної пам'яті важливе значення мають категорії «впровадження християнства» і «Руська правда», які заклали основи формування модерної моралі і права та їх ролі в житті суспільства. Тим більше, що програма вимагає від учнів розуміння категорій «історичне значення впровадження християнства як державної релігії Русі-України», «місце Русі-України серед європейських держав після прийняття християнства» [1, с. 50-51].

Вивчення розділу 3 «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.» дає можливість приділити увагу проблемі «Степ і Україна» як одній з визначальних рис формування історичної ідентичності українців. Йдеться про кочове скотарство як спосіб життя, про взаємодію кочового й осілого світів, недолугість тюрків, їх вічну агресивність щодо землеробів. І друге питання, яке варте уваги і яке необґрунтовано передбачене для вивчення оглядово, це «Крим у складі

Візантійської імперії у X-XIII ст.». Природно, що мова має йти не лише про візантійські володіння, але й про весь Крим. Мета цього – сформуванню в учнів об'єктивні уявлення (якщо не знання) про особливості Криму, що руйнує російський міф щодо «русского Крыма» [1, с. 54-55].

Принципове значення для формування західних цінностей і взагалі модерної історичної пам'яті має вивчення розділу 5 «Руські землі в складі сусідніх держав (середина XIV – початок XVI ст.). Кримське ханство». Зокрема, слід добитися розуміння учнями понять «еліта», «магдебурзьке право», «самоврядування», «шляхта», «формування уявлення про окремішність української спільноти», «вплив європейської культури на культуру населення українських земель». На наш погляд, при викладанні слід врахувати сучасні «фобії» частини українців щодо еліти, магдебурії і самоврядування, шляхти, час і шляхи формування українського народу. З останнього питання можна рекомендувати цикл лекцій професора І. Патриляка про формування української нації (виставлені на YouTube каналі «Ukrainehistory», в яких аргументовано доводиться нікчемність російських імперських міфів.

Ще більше можливостей для формування історичної пам'яті надає вивчення всесвітньої історії у 8 класі. Так, вже у темі «Повторення. Вступ» варто наголосити, що у Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) у світі почалась епоха культурного, соціально-економічного та політичного домінування Заходу. Це визначило і визначає досі напрямок цивілізаційного руху України [1, с. 66]. Відповідно у розділі 1 «Великі географічні відкриття та становлення капіталістичних відносин» варто звернути особливу увагу на останньому, зокрема усвідомлення учнями сутності понять «буржуазія», «капіталізм», «найманий робітник», «зустріч цивілізацій», «колоніальна імперія». В цій темі можна використати рекомендоване завдання для практичних і творчих робіт «Просторове розширення впливу

європейської цивілізації», зробивши наголос на перевагах Заходу й органічність його просування світом [1, с. 69].

Під час викладання теми «Високе відродження. Реформація в Західній Європі» у контексті формування історичної пам'яті важливо дати розуміння таких понять «протестантизм», «Реформація», «секуляризація» та показати їх вплив на західну цивілізацію [1, с. 70-71]. В темі «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII-XVIII ст.» доцільно спростувати російські міфологеми щодо Кримського ханства, зокрема його «агресивної» зовнішньої політики, яку «приборкала» Росія. Натомість є можливість показати антилюдську сутність Московії-Росії, зокрема на прикладі Петра I та спроби збройного захоплення Східної Європи. Розгром османів у 1683 р. і участь у ньому українців може бути прикладом ролі України в обороні Заходу, а історія з авангардною роллю Львова у поширенні кави Європою може бути наочним прикладом не лише приналежності України до Заходу, але й її ролі у складанні модерної Європи [1, с. 74-75].

Курс історії України 8 класу має кілька засадничих підвалин формування історичної національної пам'яті. Розглядаючи матеріал розділу 1 «Землі України в XVI – першій половині XVII ст.» слід чітко зазначити роль «Генріховських артикулів», Люблінської унії, Берестейської церковної унії, політичної культури Речі Посполитої як факторів формування західних підвалин української ідентичності. Можна звернути увагу на польсько-московські війни як приклад імперської політики Московії, значення Люблінської унії 1569 р. як історичний прецедент об'єднання Східної Європи проти Москви. У розділі «Становлення українського козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)» доречно зосередитися не тільки на ролі козацтва в ідентичності та політичній культурі українців, скільки на ознайомленні з наслідками (позитивними і негативними) «козацького міфу» в історичній пам'яті [1, с. 82-87].

Розділ 3 «Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет козацької держави другої половини XVII ст.», без перебільшення, має ключове значення для формування історичної пам'яті. З огляду на сучасні події в Україні слід сформувати в учнів розуміння «успішності» нашої історії, здатності українців зі зброєю в руках переможно відстоювати свої права, органічності перебування України в політичних координатах Європи і неорганічності цього в складі традиційної Московії, різниці в менталітеті українців і росіян, необхідності давити «знизу» на владу навіть за обставин, коли її очолював авторитетний Б. Хмельницький. З огляду на тяжкі наслідки сьогоденішньої війни з Росією і закономірне загострення соціально-політичної ситуації всередині країни принципово важливо з державницьких позицій усвідомлювати смертельну небезпеку Руїни, уроки якої мають буди засвоєні.

Згубність для українства перебування України в складі Московії-Росії має бути усвідомлене учнями на рівні інстинкту в процесі вивчення розділу 4 «Козацька Україна (Гетьманщина) другої половини XVII – початку XVIII ст.». При цьому кожен учитель залежно від своїх нахилів, особливостей аудиторії і конкретної ситуації може обрати свою особливу методику подачі матеріалу. Можна, наприклад, піти шляхом доведення учням неприродності для українців усіх складових «руського мира» - освіти, мови, церкви, соціальної мобільності, світосприйняття, зв'язків із Заходом тощо. Крім того перебування України в складі Росії стало для неї згубним. І це треба показувати викладаючи матеріал розділу 5 «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.». Він дозволяє на конкретних прикладах доводити тезу, що період перебування України в складі Росії став «пропащим часом» і це головна причина цивілізаційної відсталості України від Заходу. Цю історичну аксіому можна і треба доводити на бізлічі відповідних фактів, але варто обрати об'єднання проти Росії українців, кримських татар, поляків, литовців і, бажано,

білорусів. Природним виглядає й аналіз особливостей геополітичного становища України на прикладі XVIII ст., що має допомогти усвідомити сучасні геополітичні реалії [1, с. 93-95].

Курс всесвітньої історії 9 класу дає можливості зрозуміти нелегкі шляхи формування західної цивілізації та глибше усвідомити згубність для України і українців перебування у цивілізаційному відношенні поза Європою. Так, підросійська Україна не лише не використала поштовх Французької революції кінця XVIII ст. до модернізації в соціальному і культурному житті, але опинилася в стані її душителей. Російська імперія життями українців зуміла зміцнити кайдани на самому українстві (такі можливості надає розділ 1 «Європа в час Французької революції та колоніальних війн»).

В курсі історії України 9 класу також є низка принципових моментів для формування історичної пам'яті учнів. Так, у вступі варто звернути увагу на «особливості» модернізації в довгому XIX ст. і розуміння категорії «національне відродження» в Україні, зміст модернізації в Україні і на Заході та особливості переходу від традиційного до модерного суспільства, що наклало відбиток на хід національно-визвольних змагань до теперішнього часу. У розділі 3 «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» доцільно звернути увагу учнів на вже зрозумілу їм проблему імперської політики в галузі освіти, науки і культури, на роль І. Котляревського і Т. Шевченка у формуванні української ідентичності. Також увагу учнів слід привернути до поступу модерної промисловості в Україні (Донбас, Придніпров'я, Кропивницький) та формування модерної культури, що спростовує міфи російської пропаганди про роль сталінської «індустріалізації» у становленні економіки України – це розділ 4 «Українські землі в складі Російської імперії в другій половині XIX ст.». А наступний, 5 розділ «Українські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.» має бути націлений на розуміння

учнями причин того, чому західноукраїнські землі стали «Українським П'ємонтом» або авангардом наступних національно-визвольних змагань. Водночас слід довести, що і в XIX ст. була зрозуміла безальтернативна необхідність єднання Західної і Наддніпрянської України в справі боротьби за незалежність.

Важко применшити події 1914-1945 рр. як фактору формування історичної пам'яті. У курсі всесвітньої історії 10 класу варті особливої уваги поняття «геноцид» і «передумови розпаду континентальних імперій і створення національних держав». Слід також зосередитися на особливостях міжнаціональних конфліктів в умовах війни, Брестський мир і визнання УНР (розділ 1). Розділ 2 «Облаштування повоєнного світу» слід націлити на знання учнями формального статусу і реального становища українських земель у міжвоєнний період, а у темі 3 «Провідні держави світу в міжвоєнний період» доцільно разом з учніми скласти порівняльну таблицю нацистського і більшовицького тоталітарних режимів і визначити основні риси поняття тоталітаризм [1, с. 129-132].

Розділ 6 «Передумови Другої світової війни» має дати учням розуміння того, що війна виникла не лише через агресивність нацизму і комунізму, а й через «політику умиротворення» західних демократій, що є уроком на сьогодні. Вивчення Другої світової війни має виходити з «українського погляду», що дозволить зосередитись на відповідних засадничих поняттях – «стратегії виживання», «Голокост», «праведники народів світу», «наслідки й уроки війни», «рух Опору». Також важливо пояснити сутність сучасного «побєдобєсія» в Росії [1, с. 139-146].

В курсі історії України вище зазначені сюжети мають бути конкретизовані. А особливу увагу слід звернути на зміни територіальних меж розселення українського народу та динаміку етнічного і соціального складу населення, на сутності категорії «модерна українська нація» (тема «Повторення. Вступ»). Розділ 1 «Україна в роки Першої світової війни» дозволяє зрозуміти сутність «українського питання», причин і

наслідків формування українських добровільних мілітарних структур і волонтерського (доброчинного) руху. На прикладі діячів історії України 1914-1945 рр. – М. Грушевського, С. Бандери, Й. Сталіна тощо – варто показати учням критерії оцінки їх внеску в долю України й українського народу. Розгляд подій Української революції 1917-1921 рр. має бути спрямований на засвоєння учнями її уроків, передусім на необхідності захистити незалежність і віддалятися від Росії. Аналіз розділу 4 «Україна в складі тоталітарної імперії – СРСР» надає можливість зосередитися на розумінні учнями двох найважливіших положень – антилюдську сутність комуністичної утопії та україножерську сутність російської державності, що набуло найстрашніших наслідків в часи Голодомору 1932-1933 рр., масових репресій і ліквідації цивілізованих форм життя. Вивчення становища західноукраїнських земель у 1921-1939 рр. має підвести учнів до необхідності боротьби за національні інтереси як єдиний шлях незалежності і цивілізованого життя українців.

Розділ 6 «Україна в роки 2 Світової війни» передбачає розкрасити цю подію в жовто-блакитні кольори і відповідно зрозуміти сутність українського питання і війну як шанс на здобуття незалежності України. Чому, в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, цей шанс не було використано? Саме відповідь на це питання і має стати предметом формування національної історичної пам'яті [1, с. 167-170].

У всесвітній історії 11 класу вчителю важливо донести до учнів сутність категорій «характерні риси Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин», «біполярний» і «однополярний світ», «соціалістичний табір», «холодна війна», роль «плану Маршала» у повоєнній Європі, значення НАТО для збереження миру, розвал соціалістичної системи. Розділ 2 «Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства» дозволяє учням досягнути низку важливих понять – сутність постіндустріального (інформаційного) суспільства, складання сучасної

концепції прав людини та громадянського суспільства, переможна хода демократії, науково-технічна революція, наука і зміна моделей сучасної економіки, складання сучасної системи міжнародних відносин і США, НАТО, ЄС та Китай як центри сили. Прикладом успішної посткомуністичної трансформації для України є Польща, Чехія, Словачія, Словенія, країни Балтії, історія яких викладена у розділі «Держави Центрально-Східної Європи». Закономірності складання сучасної коаліції в підтримку України є пріоритетом у вивченні теми 5 «Міжнародні відносини».

В курсі історії України (від 1945 р. до сучасності)» провідними проблемами для формування історичної національної пам'яті є неспроможність «реального соціалізму» і СРСР забезпечити цивілізаційний поступ українського суспільства та труднощі в утвердженні західних стандартів в незалежній Україні. Так, в темі «Повторення. Вступ» слід приділити увагу поняттям «воєнні злочини», «злочини проти людства» і «українська громадянська (політична) нація».

Значення боротьби УПА і черговий голод 1946-1947 рр. в Україні як прояв антилюдської політики радянського тоталітаризму є провідними в розділі «Україна в повоєнний період». Сутність сталінізму як найбільш україножерського варіанту більшовизму і російського світогляду може і має стати квінтесенцією розділу «Україна в умовах десталінізації». Аспекти щодо закономірності розпаду СРСР, краху «реального соціалізму», ролі українців у боротьбі за волю є важливими складовими формування історичної пам'яті при викладанні розділу «Україна в період системної кризи СРСР».

Провідна роль України, її народу і національної еліти у створенні незалежної держави і розвалі СРСР слід довести учням у розділі «Відновлення державної незалежності України». Доцільним уявляється доведення тези про російсько-українську війну як відтерміновану

спроби «руського мира» покінчити з українством. Складність об'єктивних і суб'єктивних проблем становлення незалежної України доцільно довести на прикладі позицій влади, народу і нових еліт, а намагання «пройти між крапельками дощу», домовитися чи здатися Росії, чи побудувати олігархічне суспільство варто проілюструвати на прикладі діяльності президентів України. Подолання російських впливів, поступове розуміння невизнання Росією української держави й українського народу взагалі і необхідності вступу України до НАТО і ЄС на рівні еліт і народу є канвою розділу «Європейський вибір України. Російсько-українська війна» [1, с. 206-210].

ВИСНОВКИ

Проведений в дипломній роботі аналіз дозволив уточнити існуючі уявлення щодо змісту категорії «історична пам'ять». Історична пам'ять українців є порівняно стабільний комплекс уявлень про актуалізоване минуле народу і держави. Формування модерної історичної пам'яті відбувається через призму російської агресії і масових злочинів росіян проти людяності, через призму прагнень Росії як держави-терориста знищити український народ і незалежну Україну. Це дозволяє абсолютній більшості українців мати чітке патріотичне розуміння історії, встановити причинно-наслідковий зв'язок між історією, сучасним і майбутнім України та українців передусім у принципових питаннях стосунків з Росією та природності входження до західного цивілізованого простору.

Аналіз змін в історичній пам'яті дозволяє твердити, що історична наука й освіта виконують важливу роль у створенні наукової об'єктивної основи формування історичної пам'яті, хоча відповідний потенціал далеко не вичерпаний. Професійним історикам в цілому і в першу чергу академічним і вузівським спільнотам, варто уважніше використовувати історичну пам'ять як одне з історичних джерел. Зокрема, йдеться про розробку проблем історії Криму, етногенезу українців і росіян, ролі України у європейській і світовій історії, історії Росії як держави-агресора, історії НАТО тощо.

Історичній пам'яті органічно притаманні міфи, тому формуванню історичної пам'яті у учнів на історичну науку і освіту покладено функцію деміфологізації історичної пам'яті. У цьому сенсі слід

закріпити існуючі зміни щодо російських і радянських міфів, в першу чергу щодо «победобесія» і взагалі московської концепції Другої світової війни. Натомість необхідно посилити пропаганду подій Другої світової війни відповідно до української візії, європейських цінностей. В цих же координатах слід подавати інші вузлові проблеми історії України про формуванні модерної історичної пам'яті.

Не менш важливим є деміфологізація історії на предмет остаточного подолання російсько-більшовицьких «цінностей», зокрема щодо Польщі, США, НАТО, Великобританії і взагалі суголосних з нашими проблемами сюжетів всесвітньої історії. У цьому сенсі варта уваги історія слов'янства, причин і наслідків приналежності західних слов'ян до західної цивілізації, деструктивної ролі Росії в подіях на Балканах, подолання ксенофобських візій історії Заходу, сіоністських щодо історії Ізраїлю та арабо-ізраїльського конфлікту. На конкретних прикладах, скажімо магдебурзького права чи соціально орієнтованої ринкової економіки важливо формувати західні цивілізаційні цінності в Україні. Означені сюжети можна пропагувати на прикладі історії західної української діаспори.

Щодо історичної політики, то вона має бути одним із важливих напрямків діяльності влади, спиратися на потенціал науки, враховувати форми сучасної комунікації, посилення координуючої ролі Українського інституту національної пам'яті.

Не може бути нейтральності у питаннях формування модерної історичної пам'яті і шкільної освіти. Причому не варто запроваджувати з цього окремі предмети, програми, звітування та інші суто бюрократичні пустопорожні кампанії. Зусилля слід зосередити на продовженні (багато вже зроблено) планомірної підготовки нових підручників і навчально-методичного забезпечення з урахуванням рівня сучасного історичного знання, досягнень педагогіки і методики, оскільки саме середня освіта закладає найбільш важливий підмурок формування історичної пам'яті,

яка у найближчий час буде інтенсивно змінюватися. Відповідно середня історична освіта має бути готовою до цього і зосередитися на об'єктивному викладі історичних подій в контексті національної візії, до прищеплення патріотичного історичного світосприйняття учнів. Але головним завданням має стати вироблення у учнів навичок самостійної патріотичної оцінки актуальних для суспільної свідомості історичних подій і явищ, сприйняття їх через призму західних цивілізаційних цінностей і національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Всесвітня історія. Історія України (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7 – 9 класи. Історія України. 7 – 9 класи. Всесвітня історія. 10 – 11 класи. Історія України 10 – 11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. К.: НРЕС PRESS, 2022. 260 с.
2. Громадська думка і сучасна політична ситуація в Україні за результатами соціологічних опитувань. Травень 2001 р. Фонд Демократичні ініціативи. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-i-suchasna-politichna-situatsya-traven-2002-roku>.
3. День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців. Опитування проведено 17-22 квітня 2020 р. Фондом Демократичні ініціативи та Київським міжнародним інститутом соціології. URL: [https:// dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse](https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse).
4. День Перемоги над нацизмом і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? Опитування 22-27 квітня 2021 р. та Київським міжнародним інститутом соціології. URL: [https:// dif.org.ua/article/den-peremogi-nad-natsismom](https://dif.org.ua/article/den-peremogi-nad-natsismom).
5. До Дня Незалежності: що українці думають про незалежність України. Опитування Фонду Демократичні ініціативи (серпень 2015 р.). URL: [https:// dif.org.ua/article/do-dnya-nezaleznosti](https://dif.org.ua/article/do-dnya-nezaleznosti).

6. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років. Із змінами, внесеними згідно із Законом №1089-IX від 16.12.2020». 9 квітня 2015 року, №316-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>.
7. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років. Із змінами, внесеними згідно із Законами №2849-IX від 13.12.2022, №3107-IX від 29.05.2023». 9 квітня 2015 року, №315-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>.
8. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». 9 квітня 2015 року, №314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.
9. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду України №9-р/2019 від 16.07.2019; Із змінами, внесеними згідно із Законами №595-VIII від 14.07.2015, №2325-VIII від 13.03.2018; Кодексом №396-IX від 19.12.2019, Законом №2849-IX від 13.12.2022». 9 квітня 2015 року, №317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>.
10. Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні й деколонізацію топоніміки. Із змінами, внесеними згідно із Законом №3097-IX від 03.05.2023». 21.03.2023 року, №3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>.
11. Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. Опитування 13-21 грудня 2022 р. Фондом

- Демократичні ініціативи і Центром Разумкова. URL: <https://dif.org.ua/upland/pdf/1279270861643e97b31c3167.74498906pdf>.
12. Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Київський міжнародний інститут соціології. Січень 2023 р. URL: https://Kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI-History2023-rptMA-fin.pdf.
 13. Динаміка ставлення українців до Сталіна протягом 2012-2023 років. URL: https://Kiis.com.ua/?land=ukr&cat=reports&page--K3ДХ_914.
 14. Київський міжнародний інститут соціології. Ставлення до вступу України до НАТО та безпекової гарантії. Прес-реліз 10.07.2023 р. URL: <https://Kiis.com.ua/?land=ukr&cat=reports&id=1258&page>.
 15. Символи, події та особливості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. Соціологічне опитування. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучерова, Разумков центр. 2022 р. URL: <https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-osobistosti>.
 16. Україна обирає Європейський Союз, особливо молодь. Опитування Фонду Демократичних ініціатив., грудень 2015 р. URL: <https://dif.org.ua/article/Ukraine-obirae-evropeyskiy-soyuz-osobливо-molod>.
 17. Як змінювалося ставлення українців до членства в НАТО 03.10.2022 р. URL: <https://slovoidilo.ua|2022|10|03|infografika/yak-zminyuvalosya-stavlennya-ukrainciv-chlenstvo-nato>.
 18. Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Опитування 5-12.08.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuyetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-decomunizatsii>.

Література

19. Бекешкіна І., Богдан О. Соціологія та соціальні дослідження: що, як, навіщо?: Навчальний курс. URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:IRF+SOC101+2015_T1.

20. Брехуненко В, Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня навала». Війни Росії проти України XII-XXI ст. К.: Вид-во Наталії Брехуненко, 2016. 248 с.
21. Галушка К. У пошуках common sense з приводу національного гранд-нарративу. *Український історичний журнал*. 2013. №1. С. 4-23.
22. Гарань Олексій. Політолог, професор політології Києво-Могилянської академії, науковий директор Фонду «Демократичні ініціативи». URL: https://nv.ua/ukr/opinion_author/haran.html.
23. Гарань О. Дуже великі зміни. Як українці сприймають радянське минуле. *Нове время*. 2023. 23 січня.
24. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К.: Критика, 2004. 344 с.
25. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. К.: Критика, 2011. 176 с.
26. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації. Навчальний посібник. К.: Генеза, 1996. 356 с.
27. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2022. 432 с.
28. Євтух В. Б., Галушко К. Ю. Етногенез. *Енциклопедія історії України*. Т. 3.: К.: Наукова думка, 2005. С. 56-57.
29. Зерній Ю. Взаємодія історичної пам'яті та національні ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104-115.
30. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. 488 с.
31. Історична наука в країнах Європейського Союзу як чинник політики консолідації суспільства та примирення народів: досвід для України у контексті євроінтеграційних процесів. Інститут стратегічних досліджень. Аналітична записка 29.06.2016 р. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-06/nauka-89.afe.pdf>. С.1-12.

32. Котляр Ю. Evadem. Україна і Європа: ціннісні аспекти спільної долі [курс відео-лекцій]. URL: youtube.com/playlist?list=PLIRgZ43N0NI5FKDRK-№8xСрКТ-4_FZXPys; Котляр Ю. Декомунізація та деколонізація Миколаєва: проблеми і пошук рішення: public talk. URL: youtube.com/watch?v=7Q8nd15Та-&ab_chanel=ПлатформаMYART.
33. Куделко С. М. Історична пам'ять. *Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів/ За ред. С. Посохова*. Харків: ХНУ, 2004. С. 75-79.
34. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід/ За заг. ред. Ю. Шаповала. К.: ІПЕНД, 2013. 600 с.
35. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 15. С. 49-62.
36. Масненко В. Образи Богдана Хмельницького у сучасній колективній історичній пам'яті українців та їх сусідів. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2005. № 22 (355). С. 14-22.
37. Масненко В. В., Тельвак В. В. Історична свідомість і політика пам'яті на тимчасово окупованих Російською Федерацією українських територіях (2014-2022). URL: <https://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6289/13324-1?inline=1>.
38. Мінк Ж. Політика пам'яті. *Політична енциклопедія*. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 569-571.
39. Свідомість історична. *Філософський енциклопедичний словник*. К.: Абрис, 2002. С. 566-568.
40. Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Слов'яни (давні). *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2013. С. 639-643.

41. Удод О. Історична пам'ять в менталітеті українського народу. *IV Міжнародний конгрес україністів*. Одеса, 26-29 серпня 1999, Історія. Част. 2. Одеса, Київ, Харків, 1999. С. 118-127.
42. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України /Упоряд. Н. Яковенко. К.: Ін-т національної пам'яті, 2008. 142 с. [в тому числі Підсумковий протокол. С. 42-45; К. Баханов Проблема ідейної та понятійної послідовності у підручниках. С. 46-64; Л.Зашкільняк Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників) С. 64-81; О. Удод. Шкільний підручник як історіографічне явище С. 103-113; Н. Яковенко «Образ себе» - «образ іншого» у шкільних підручниках з історії С.113-140.
43. Яковенко Н. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Київ, 18 жовтня 2008. 28 с..
44. Kotliar Y. Historical memory and historical science: European and Ukrainian discourses. *Європейські історичні студії*. 2021. № 18. С. 78-89.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Загорняк Анна Юріївна,

учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

– дотримуватися:

- вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
- принципів та правил академічної доброчесності;
- нульової толерантності до академічного плагіату;
- моральних норм та правил етичної поведінки;
- толерантного ставлення до інших;
- дотримуватися високого рівня культури спілкування;

– надавати згоду на:

- безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
- оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
- використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;

– самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;

– надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;

– не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;

– своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;

– не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;

– підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;

– поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;

– не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;

– відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;

– запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;

– не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;

– не підроблювати документи;

– не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;

– не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;

– не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;

– не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;

– не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;

– не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою

нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;

– не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

15.10.2023
(дата)



(підпис)

Анна Загорняк
(ім'я, прізвище)

Додаток Б

Таблиця Б.1 Зацікавленість історією України. Січень 2023 р.

Категорії респондентів	Середнє за 10 бальною шкалою	Зовсім не цікавляться (%)	Невисока зацікавленість (%)	Висока зацікавленість (%)	Надзвичайна зацікавленість (%)	Важко сказати (%)
За віком						
18-29 років	7,1	1	14	78	7	0
30-39 років	7,2	1	18	66	14	1
40-49 років	7,8	0	16	56	27	1
50-59 років	7,9	1	15	47	35	2
60-69 років	8,0	0	19	42	37	2
70+ років	7,9	0	16	38	35	11
За рівнем освіти						
Середня	7,5	1	23	40	30	6
Профільна середня	7,6	1	18	49	29	3
Вища	7,7	1	12	68	20	1
За майновим станом						
Бідні	7,8	1	17	46	32	4
Середні	7,5	0	17	58	22	3
Заможні	7,5	1	15	68	19	0
Тип Поселення						
Міське	7,6	1	18	56	23	2
Сільське	7,7	1	14	53	28	4
Регіони						
Захід	7,7	0	15	58	24	3
Центр	7,7	1	16	56	25	2
Південь	7,7	1	19	51	28	1
Схід	7,4	2	19	51	23	5
Середній по Україні	7,6	0	17	54	25	3

Підрахунки на основі: 12.

Додаток В

Таблиця В.1 Джерела інформації щодо історії України протягом року війни (у %).

Категорії респондентів	аудіо-урси	книги	періодика	телебачення	відео на Youtube	соцмережі	онлайн курси	інший інтернет	особисте спілкування
За віком									
18-29 років	17	28	11	20	65	51	6	8	3
30-39 років	11	35	15	17	61	41	5	10	2
40-49 років	9	26	16	27	56	43	3	10	1
50-59 років	15	32	19	36	53	39	8	9	1
60-69 років	17	29	11	52	46	27	5	4	1
70+ років	19	25	12	69	30	18	1	3	0
За рівнем освіти									
Середня	11	13	11	47	44	33	1	3	1
Профільна середня	15	25	10	39	48	38	4	6	1
Вища	15	38	19	27	59	38	7	10	1
За майновим станом									
Бідні	14	24	13	48	44	34	4	6	1
Середні	15	28	13	33	55	41	4	7	1
Заможні	14	41	19	19	63	37	6	11	2
Тип поселення									
Міське	15	31	16	33	53	39	5	8	1
Сільське	12	26	10	38	52	33	4	7	1
Регіони									
Захід	12	31	15	33	51	40	4	10	1
Центр	16	30	14	36	56	36	5	6	1
Південь	15	30	13	35	51	38	5	8	1
Схід	13	24	15	34	51	35	4	7	1
Переміщення									
Не переїжджали	13	30	14	38	49	34	4	8	1
Переїхали	17	26	10	25	61	47	7	8	1
Повернулись	17	30	18	27	64	47	8	6	1

Підрахунки на основі: 12, с. 11-12. Слід врахувати, що респондент міг обрати кілька відповідей.

Таблиця Г.1 Відповіді на питання «Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що Путін – це Гітлер сьогодні?» за регіонами України (у %).

Відповіді	Україна в цілому	Захід	Центр	Південь	Схід
Повністю згоден	82,2	89,3	81,9	72,9	78,2
Скоріше згоден	11,8	6,3	12,1	21	13,9
Скоріше не згоден	1,4	0,2	1,5	2,4	2,2
Повністю не згоден	1,1	0,9	0,9	1,0	2,0
Важко сказати	3,5	3,3	3,6	2,9	3,7

Складено на основі: 15.

Додаток Д

Таблиця Д.1 Ставлення до перейменування в Україні міст, вулиць чи площ, названих на честь радянських діячів (у %).

Категорії респондентів	Негативно	Позитивно	Байдуже	Важко сказати
За віком				
18-29 років	25	74	0	1
30-39 років	28	69	1	2
40-49 років	24	69	1	3
50-59 років	25	71	1	3
60-69 років	42	55	1	4
70+ років	45	40	0	4
За рівнем освіти				
Середня	36	60	1	4
Профільна середня	35	60	1	4
Вища	26	72	1	1
За майновим станом				
Бідні	41	54	1	3
Середні	25	72	1	2
Заможні	24	76	0	1
Тип поселення				
Міське	31	66	1	2
Сільське	30	67	0	2
Регіони				
Захід	29	69	0	2
Центр	28	70	0	2
Південь	34	63	1	2
Схід	37	57	2	5

Підраховано на основі: 12, с. 47-48. Не у всіх клітинках виходить 100% через статистичну похибку.

Таблиця Е.1 Ставлення до перейменування в Україні міст, вулиць чи площ, названих на честь російських діячів (у %).

Категорії респондентів	Негативно	Позитивно	Байдуже	Важко сказати
За віком				
18-29 років	39	61	0	0
30-39 років	37	60	0	3
40-49 років	43	53	1	4
50-59 років	36	61	1	2
60-69 років	51	44	1	4
70+ років	52	42	0	6
За рівнем освіти				
Середня	50	43	1	6
Профільна середня	48	49	0	3
Вища	35	62	0	2
За майновим станом				
Бідні	50	45	1	4
Середні	41	56	0	3
Заможні	30	70	0	1
Тип поселення				
Міське	40	57	1	4
Сільське	47	51	0	3
Регіони				
Захід	45	53	0	1
Центр	37	61	0	3
Південь	45	51	0	3
Схід	44	48	1	8

Підраховано на основі: 12, с. 47-48. Не у всіх клітинках виходить 100% через статистичну похибку.

Таблиця Ж.1 Ставлення до засудження в Україні комуністичного тоталітарного режиму (у %).

Категорії респондентів	Підтримую	Не підтримую	Байдуже	Важко сказати
За віком				
18-29 років	74	22	0	4
30-39 років	69	25	0	6
40-49 років	73	21	1	5
50-59 років	76	20	0	4
60-69 років	68	25	0	7
70+ років	66	28	0	6
За рівнем освіти				
Середня	60	35	0	4
Профільна середня	66	28	0	6
Вища	79	16	0	5
За майновим станом				
Бідні	62	31	0	7
Середні	74	21	0	5
Заможні	83	16	0	1
Тип поселення				
Міське	73	21	0	6
Сільське	68	29	0	4
Регіони				
Захід	74	23	0	3
Центр	77	18	0	5
Південь	67	27	0	6
Схід	60	30	1	9

Підраховано на основі: 12, с. 51-52. Не у всіх клітинках виходить 100% через статистичну похибку.

Таблиця И.1 Знання і ставлення до Богдана Хмельницького (у %).

Категорії респондентів	Знають	В тому числі позитивно ставляться	Негативне ставлення	Баланс позитивного і негативного
За віком				
18-29 років	100	94	4	+90
30-39 років	99	93	5	+88
40-49 років	100	91	5	+86
50-59 років	100	85	10	+74
60-69 років	100	87	9	+78
70+ років	97	85	8	+77
За рівнем освіти				
Середня	98	91	6	+85
Профільна середня	99	88	6	+83
Вища	100	90	7	+82
За майновим станом				
Бідні	99	88	6	+82
Середні	100	90	7	+83
Заможні	100	91	8	+83
Тип поселення				
Міське	100	88	7	+81
Сільське	99	91	5	+85
Регіони				
Захід	98	91	8	+83
Центр	100	88	5	+83
Південь	100	90	7	+83
Схід	99	87	8	+79

Підраховано на основі: 12, с. 56-63.

Таблиця К.1 Знання і ставлення до Володимира Леніна (у %).

Категорії респондентів	Знають	В тому числі позитивно ставляться	Негативне ставлення	Баланс позитивного і негативного
За віком				
18-29 років	98	9	88	-79
30-39 років	97	4	91	-87
40-49 років	99	9	86	-77
50-59 років	99	7	90	-83
60-69 років	100	7	87	-80
70+ років	95	13	82	-70
За рівнем освіти				
Середня	96	14	83	-68
Профільна середня	98	9	85	-77
Вища	99	5	91	-86
За майновим станом				
Бідні	97	5	91	-70
Середні	98	12	82	-83
Заможні	99	7	90	-91
Тип поселення				
Міське	99	7	88	-81
Сільське	97	10	87	-78
Регіони				
Захід	97	5	93	-89
Центр	99	7	89	-82
Південь	98	10	85	-75
Схід	97	12	78	-66

Підраховано на основі: 12, с. 56-63.

Таблиця Л.1 Динаміка ставлення громадян України до Й. Сталіна у % до всіх опитаних з 2012 по 2023 рр. (опитування Київського міжнародного інституту соціології) (у %).

Ставлення	2012р.	2016р.	2018р.	2019р.	2021р.	2022р.	2023р.
Негативне	37	38	42	40	38	64	61
Позитивне	23	17	14	16	18	5	4
Байдуже	27	26	29	25	34	23	26

Підрахунки на основі: 13.

Таблиця М.1 Порівняння позитивного ставлення до Й. Сталіна громадян Росії й України (у %).

Країна	2012р.	2016р.	2018р.	2019р.	2021р.	2022р.	2023р.
Росія	28	37	40	52	59	60	63
Україна	23	17	14	16	18	5	4

Підрахунки на основі: 13.

Таблиця Н.1 Оцінка ролі Помаранчевої революції в історії України (у %).

Категорії респондентів	Знають	В тому числі позитивно ставляться	Негативне ставлення	Баланс позитивного і негативного
За віком				
18-29 років	96	71	26	+45
30-39 років	99	67	28	+40
40-49 років	99	65	27	+38
50-59 років	100	77	21	+56
60-69 років	99	74	20	+54
70+ років	99	77	17	+60
За рівнем освіти				
Середня	98	63	30	+33
Профільна середня	98	68	25	+43
Вища	99	77	19	+58
За майновим станом				
Бідні	98	62	30	+31
Середні	99	74	22	+52
Заможні	99	84	15	+69
Тип поселення				
Міське	99	71	24	+47
Сільське	98	73	22	+51
Регіони				
Захід	100	81	15	+66
Центр	99	77	19	+58
Південь	97	62	31	+31
Схід	97	52	38	+14

Підраховано на основі: 12, с. 21, 71.

Додаток П

Таблиця П.1 Оцінка ролі Революції Гідності в історії України (у %).

Категорії респондентів	Знають	В тому числі позитивно ставляться	Негативне ставлення	Баланс позитивного і негативного
За віком				
18-29 років	97	92	4	+88
30-39 років	96	84	13	+71
40-49 років	99	80	12	+68
50-59 років	99	88	8	+80
60-69 років	98	86	9	+77
70+ років	99	81	15	+67
За рівнем освіти				
Середня	97	75	17	+59
Профільна середня	98	86	9	+77
Вища	98	88	9	+79
За майновим станом				
Бідні	96	77	16	+60
Середні	99	89	8	+81
Заможні	99	94	5	+89
Тип поселення				
Міське	98	85	11	+73
Сільське	98	87	8	+78
Регіони				
Захід	99	91	4	+87
Центр	98	88	9	+79
Південь	98	81	11	+67
Схід	96	73	18	+55

Підраховано на основі: 12, с. 21, 71.

Додаток Р

Таблиця Р.1 Динаміка ставлення українців до вступу в НАТО (у %)

Рік, місяць опитування	«За»	«Проти»	«Важко сказати»	Організатор опитування
2002.06	32,0	32,2	35,8	Центр Разумкова (ЦР)
2004.02	26,7	47,1	26,2	ЦР
2007.02	16,2	59,2	24,6	ЦР
2008.02	20,9	53,1	26,1	ЦР
2009.03	17,4	59,9	22,8	ЦР
2010.04	24,0	64,0	12,0	Рейтинг (Р)
2011.01	24,0	65,0	11,0	Р
2012.02	20,0	68,0	13,0	Р
2013.03	18,0	67,0	16,0	Р
2014.09	47,8	32,4	19,8	КМІС
2015.03	43,3	33,4	23,3	КМІС
2016.06	43,9	38,0	18,1	КМІС
2017.02	41,3	31,6	27,1	КМІС
2018.04	41,4	37,8	20,9	КМІС
2019.02	40,1	31,5	28,4	КМІС
2020.02	43,5	31,3	25,2	КМІС
2021.06	47,8	24,3	27,9	КМІС
2022.10	83,0	4,0	13,0	Р

Складено на основі: 12, 14, 15.

